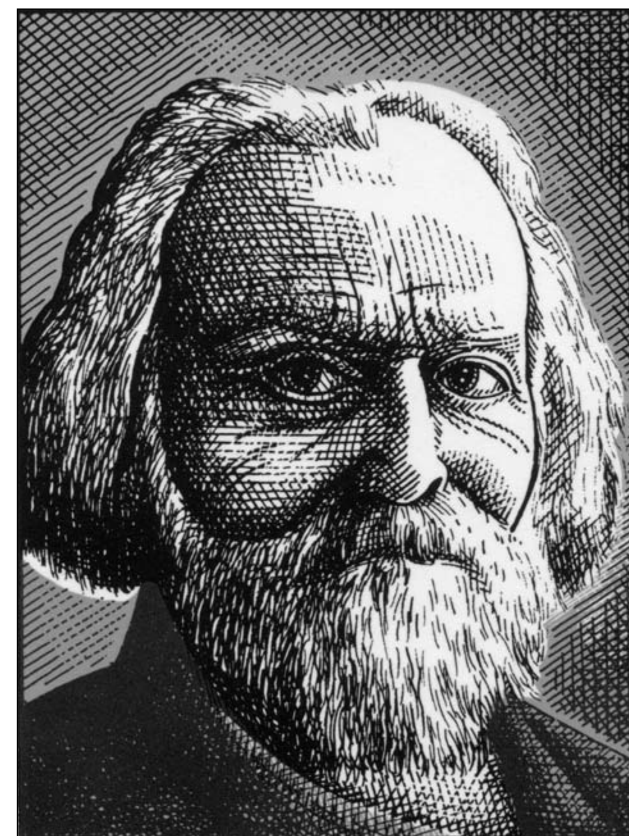
Prijs van dit nummer 6,50 euro

Élisée Reclus – **de AS** *188*

ÉLISÉE RECLUS
GEOGRAAF & ANARCHIST

DE AS 188

de AS

anarchistisch tijdschrift

42ste jaargang, nummer 188, najaar 2014.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting de AS, Den Bosch. ISSN-nummer 0920-3257.
Betalingen: IBAN: NL57 INGB 0004 4603 15; BIC: INGBNL2A
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro.
Los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: BGS, Schiedam. *Opmaak:* Atalanta, Utrecht.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 2086, 5202 CB Den Bosch.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl

Verder werkten mee: Igor Cornelissen, Ronald Creagh, Roel van Duijn, Agnès Pavlowsky, Willie Verhoysen, Wilfried Verlooy, Hilda Zuyderveld.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin een redactioneel standpunt wordt weergegeven.
Digitaal archief: www.tijdschrift-de-as.nl. *Weblog:* http://libertaireorde.wordpress.com

ÉLISÉE RECLUS: GEOGRAFIE & ANARCHIE

Redactioneel

Waarom aandacht besteed aan een anarchist en geograaf uit eind negentiende eeuw? Want dat was Élisée Reclus over wie dit nummer gaat. Het is een vraag die ook de hedendaagse Franse anarchist en geograaf, Philippe Pelletier opwierp, toen hij zijn inleiding over geografie en anarchie begon.
Het was op een zaterdag in januari 2014, in Marseille, voor een gehoor van de CIRA (Centre Internationale de Recherche sur l'Anarchisme). Hij gaf de volgende reden, en ik citeer: 'Na een golf van anarchistische theoretici die zich vooral via de sociologie, het recht of de politicologie met het anarchisme bezighielden (Godwin, Proudhon, Bakoenin), kwam er een generatie die zich op de geografie concentreerde (Élisée Reclus, Peter Kropotkin, Léon Metchnikoff, Charles Perron, Michel Dragomanov).'
'Dit verschijnsel loopt samen met de oprichting van de georganiseerde anarchistische beweging, zo vanaf eind jaren 1870. Dit is geen toeval. Het laat zich verklaren (1) uit de bloei van het communalistische project, ondanks de val van de Commune van Parijs, (2) uit het einde van de Eerste Internationale en (3) uit de bloei van het marxisme eerst in intellectuele kringen en later in die van de arbeiders.'
'Bovendien, als men erkent dat de actuele wereld noch postindustrieel, noch postmodern maar in tegendeel hyper-industrieel en hyper-modern is, dan doet men er goed aan aandacht aan de geografie en het anarchisme te schenken zoals door Reclus en Kropotkin ontwikkeld. Zij stonden immers midden in de industriële revolutie en de moderne maatschappijen. Dit

maakt het interessant hun teksten te herlezen en opnieuw te analyseren in relatie tot actuele problemen, te beginnen bij kwesties die te maken hebben met onze 'omgeving' (ecologie) en met de demografie (malthusianisme).'
'Welnu, als we dit doen, zien we dat het marxisme en de religie de nadruk leggen op de geschiedenis (voor de een de opeenvolgende productiewijzen, voor de ander geloof in de messias uit het verleden en voor de toekomst, waarna het paradijs wacht). Tevens zien we dat de actuele sociale bewegingen zich vooral met geografische problemen bezighouden: het opeisen van de publieke ruimte buiten en binnen de steden, het formeren van tegenstand tegen omvangrijke (prestige) projecten die het milieu op grote schaal immense schade toebrengen, het creëren van autonome zones, de bloei van bewegingen die productie en consumptie in een directe lijn willen zetten. Dit laatste richt zich op het gebruik van de aarde (agrarische kwestie), het transport (korte verbindingen) en de organisatie (coöperaties)…'
Ook aan een andere geograaf kunnen we ontlenen, waarom aandacht aan Reclus goed besteed is. Zo wijst de Franse oud-hoogleraar geopolitiek (Universiteit Parijs), Yves Lacoste op het volgende. Een universitaire cursus over geografie verloopt traditioneel onder voorbij gaan aan politieke kwesties. Lacoste voegt daar onmiddellijk aan toe dat de grootste Franse geograaf Élisée Reclus (1830-1905) nu juist wel in zijn omvangrijke werk een groot belang heeft gehecht aan het behandelen van politieke problemen. En hij beschouwde deze volgens Lacoste op een uiterst interessante en oorspronkelijke wijze, omdat hij naast geograaf ook anarchist was, bevriend met Bakoenin en Kropotkin.
Lacoste heeft zelf een eind gemaakt aan het voorbijgaan aan politieke kwesties in de geografie door sterk in te zetten op wat hij geopolitiek *noemt. En hij wil niet meer zwijgen, zoals al onmiddellijk uit de titel van zijn boek spreekt, dat: de geografie in de eerste plaats dient voor het voeren van oorlog (*La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*, Paris, 1976; herdrukt in 2012, 2014 met een uitgebreid nieuw voorwoord). Hoewel er inmiddels bijna veertig jaar verlopen is, neemt Lacoste nog steeds dit standpunt in.*
Het is dus verre van vreemd bij hem in het nieuwe voorwoord Reclus tegen te komen. Hij constateert dat deze geheel buiten het zicht is gehouden omdat de overige geografen vanuit de veronderstelling werkten, dat men 'objectief' moet zijn. Het was ook omdat Reclus geen 'universitaire' figuur was. Daarnaast zwegen communistische geografen over Reclus omdat hij de ideeën van Marx had durven kritiseren. Toen Lacoste zelf college ging geven vielen zijn lofprijzingen over Reclus in goede aarde bij de studenten (het was net na 1968).
De AS *besteedt met Reclus dus wel aandacht aan een historische figuur, maar het betreft tegelijk iemand die voor de geografie als voorloper van grote betekenis is, wil men zijn vak kritisch beoefenen, zo leert Lacoste. Voor anarchisten is het een uitdaging vanuit zijn manier van kijken en werken hun gezichtspunten aan te scherpen.*
Geopend wordt met een impressie over zijn leven door Agnès Pavlowsky. Broers en neef Reclus passeren de revue in een familieportret geschilderd vanuit biografische gegevens van Paul Reclus (neef van Élisée). Een beschrijving van de eerste reis en dito verblijf in het buitenland van Élisée Reclus is van Ronald Creagh. Dan volgen enkele beschouwingen over de samenhang tussen anarchie en geografie, de ecologie en de stad vanuit het werk van de hedendaagse Franse geograaf en anarchist Philippe Pelletier. Daaraan wordt toegevoegd een beschouwing over stemmen in een parlementair bestel door Reclus. Rudolf de Jong bladerde door het laatste grote werk van Reclus, het zesdelige De Aarde en de Mens*. En Wilfried Verlooy schetst hoe Reclus in Brussel een leerstoel verkreeg. (Thom Holterman)*

ÉLISÉE RECLUS: COMMUNARD, GEOGRAAF EN ANARCHIST*

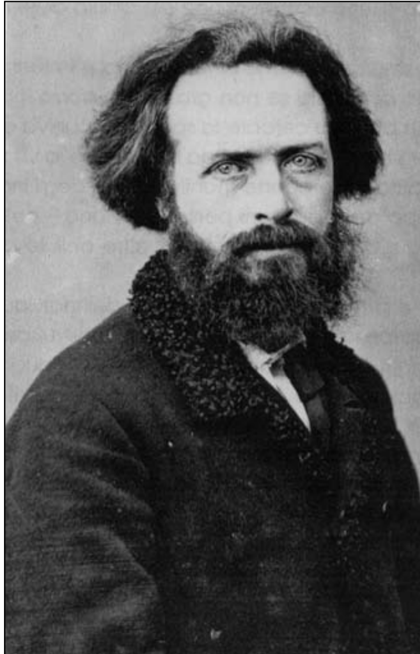
Agnès Pavlowsky

Élisée Reclus, geleerde, geograaf, anarchist is iemand die vervuld is van hoop op vrijheid en gelijkheid. Dit dreef hem om communard te zijn onder zijn anarchistische medestanders. We spreken dan over de Parijse Commune van 1871.
Élisée, geboren 15 maart 1830 in het plaatsje Sainte-Foy-la-Grande (ter hoogte van Bordeaux) in een arm gezin, gaat na de middelbare school studeren aan de protestantse faculteit te Montauban. Daar wordt hij van verwijderd voor zijn republikeinse ideeën en ongedisciplineerdheid. Aan de universiteit van Berlijn volgt hij colleges over geografie.

In 1851, na de staatsgreep van Louis-Napoleon Bonaparte, richt Élisée zich met zijn enkele jaren oudere broer Élie tegen die staatsgreep. Dit brengt hen in gevaar, waardoor zij naar Engeland vluchten. Daarna, in 1852, vertrekt hij naar Louisiana en Colombia, waar hij enkele jaren zal verblijven. Na terugkeer in Frankrijk zal hij in 1857 voor de uitgeverij Hachette met name reisgidsen schrijven, mede om in zijn levensonderhoud te voorzien. Later, in 1864, zal zijn ontmoeting met Bakoenin beslissend blijken voor zijn verdere levensloop. Hij richt een bank voor arbeiders op ('Crédit au travail'; geen succes) en in 1867 is hij in Genève aanwezig bij het eerste congres van de Liga van Vrede en Vrijheid.
Na de proclamatie van de Commune van Parijs, 28 maart 1871, treedt hij met twee van zijn broers toe tot de Commune. Hij richt het blad *Journal de la Commune* op en schrijft ondermeer voor tijdschriften als *L'Insurgé* (De opstandige), *Le Cri du Peuple* (De schreeuw van het volk). Tijdens de val van de Commune (bloedig neergeslagen door de reactie, 28 mei 1871) wordt hij met de wapens in de hand opgepakt en veroordeeld tot deportatie naar de kolonie Nieuw-Caledonië. Dankzij steun van allerlei geleerden, vooral Engelse en Amerikaanse, wordt zijn straf omgezet in tien jaar verbanning uit Frankrijk.
Hij vestigt zich in Zwitserland. Daar sluit hij zich aan bij de anarchistische Jura Federatie. Die is ingesteld om in de Internationale tegenstand te bieden aan de overheersende, autoritair socialistische stroming, als verdedigd door Marx. Als op een gegeven moment Kropotkin gevangen wordt gezet, continueert Reclus diens werk voor het tijdschrift *Révolté*. Wanneer dan Reclus' verbanning wordt opgeheven, weigert hij naar Frankrijk terug te keren, zolang dat andere communards nog verboden is.
De jaren 1880 worden gemarkeerd door zijn vele reizen door de wereld, waarna hij in 1889 terugkeert in Parijs. Enkele jaren later wordt hij, in 1892, benoemd op de leerstoel geografie aan de Vrije Universiteit te Brussel. Op het moment dat hij de colleges wil aanvangen, ont-

*Oorspronkelijk verschenen in het veertiendaagse bijblad (nummer 38, 26 juni 2013) van *Le Monde libertaire*. Vertaling Thom Holterman.

staat er een schisma naar aanleiding van een 'anarchistendiscussie' op die universiteit. Dit leidt tot het oprichten van de Université Nouvelle (Nieuwe Universiteit) te Brussel, waar hij zijn vak zal doceren. Op 4 juli 1905 zal hij in Torhout (België) overlijden en in Brussel worden begraven.
Met zijn sociale geografie is Élisée Reclus voorloper van een *sociale ecologie* zoals men die in onze tijd bij Murray Bookchin aantreft. Reclus besteedt vanuit zijn geografie aandacht aan emigratiekwesties, maatschappijconflicten en discussies over rassenvermenging. Door zijn sociale en historische kritiek en zijn wijze om de wereld te beschrijven, maakt hij het strijden tegen bestaande machten mogelijk. Dat niet alleen, want dit wijst weer in de richting van de instelling van de rechtvaardige samenleving. Hier is een libertaire geograaf aan het werk geweest!

ÉLISÉE RECLUS OVER ANARCHIE

Najaar 2014 verschijnt bij uitgeverij Iris een vertaling van *L`Anarchie* door Élisée Reclus met als Nederlandse titel *Anarchie is orde zonder macht*. De uitgave betreft een lezing door Élisée Reclus in 1894 in Brussel georganiseerd door de vrijmetselaarsloge de Filantropische Vrienden. Hoewel Reclus zich gereserveerd opstelde ten aan zien van de vrijmetselaars die hij wel waardeerde vanwege hun kritiek op de kerk, maar bekritiseerde omdat zij geen inzet vertoonde op het maatschappelijk vlak, accepteerde hij toch de uitnodiging.
Élisée Reclus bevond zich in Brussel omdat de Vrije Universiteit hem een leerstoel geografie had aangeboden. In deze lezing plaatst Reclus zijn libertaire opvattingen in een historisch perspectief. Hij toont aan dat het anarchisme even oud is als de gechiedenis van de macht en dat de laatste zal verdwijnen.

EEN BIJZONDERE FAMILIE: 'LA FAMILLE' RECLUS

Thom Holterman

Élie, Élisée, Paul. Drie voornamen uit een grote familie: de broers Élie (1827-1904) en Élisée Reclus (1830-1905) en neef Paul Reclus (1858-1941), oudste zoon van Élie. Wie de biografieën over hen leest, kan niet anders bedenken dan dat zij nauw met elkaar verbonden waren. Dat geldt overigens voor meer leden van de familie. Maar ik houd het hier op deze drie omdat hun verwantschap mede bepaald is door het huldigen van een gelijksoortige ideologie, het anarchisme.
Voor de schets over hun leven die hieronder volgt, heb ik gebruik gemaakt van de bundel getiteld Les frères Élie en Élisée Reclus ou du Protestantisme à l'Anarchisme *(Parijs, 1964). Deze bundel is samengesteld door de twee zoons van Paul Reclus (de neef). De uitgave is van 'De vrienden van Élisée Reclus'. In de bundel is ondermeer opgenomen de biografie van Élisée Reclus, geschreven door neef Paul (in 1939). Daarnaast vindt men een uittreksel van persoonlijke herinneringen van neef Paul (uit 1927), die op Élie en Élisée betrekking hebben. Tevens is erin te vinden wat Élisée onmiddellijk na het overlijden van zijn broer Élie over diens leven schreef.*

De vader van Élie en Élisée is een zeer rechtlijnige protestantse dominee. Hij moet niet alleen een intens goede inborst hebben gehad, maar ook gekenmerkt zijn door een afkeer van de staat. De bijbel was voor hem tot op de laatste letter waar. Zo was hij bekend met de laatste ontdekkingen op wetenschappelijk gebied, die een basis vormden voor de evolutieleer, maar hij zag er alleen valkuilen in van de geest van het kwaad (de televisie van nu, als het boze oog van de wereld). Zijn kinderen volgden het door hem verzorgde godsdienstonderwijs (voor de plaatselijke, kerkelijke gemeenschap).
De moeder had een goede en literaire opvoeding genoten. Dit betekende dat zij op basisschoolniveau les kon geven. Zo vormde zij voor het kinderrijke gezin en voor kinderen uit de wijde omgeving een schoolklas. Met de aldaar opgedane geestelijke bagage was het mogelijk naar de middelbare school te gaan, waarna een universitaire studie kon worden gevolgd. Élie en Élisée gingen in dit geval naar de protestantse Theologische faculteit in Montauban. Vader had hen voorbeschikt om net als hij dominee te worden.
Voor Élisée, te vrijgevochten inmiddels, was dit niets. Élie zou in 1851 elders in de theologie afstuderen, maar werd ook al geen dominee. Alles liep dus anders dan gepland. Zo maakte hun verzet tegen de staatsgreep in 1851 van Louis-Napoléon Bonaparte, dat zij Frankrijk moesten ontvluchten. Op 1 januari 1852 liepen zij dan ook in Londen. Na praktisch altijd met elkaar te hebben opgetrokken, scheidden hier hun levens voor een aantal jaren.

ÉLIE RECLUS

Het is goed enige aparte aandacht aan Élie te schenken. De namen van beide

broers liggen zo dicht bij elkaar, dat sommige mensen zich erin vergissen: men denkt dat het om dezelfde Reclus gaat, wat dus niet het geval is. Élisée heeft als anarchist een grotere naamsbekendheid in anarchistische kring gekregen dan Élie, zo schat ik in. Maar in het Nederlands is van Élie Reclus meer vertaald dan van Élisée. Dat is niet echt vreemd.

Élisée heeft een enorme productie gehad op het vlak van de geografie. Dat was als onderwerp niet zo in trek bij de zich verheffende arbeidersbevolking rond 1900. Geheel anders geldt dit voor de onderwerpen waarover Élie schreef. Hoewel hij als theoloog gevormd was, deed hij niets aan het geloof. Hij hield zich bezig met de mens in vele facetten en diens verschillende mystieke ideeën. Zo is van Élie in het Nederlands vertaald *De oorspronkelijken, Studiën over vergelijkende volkenkunde* (Amsterdam, 1898). Deze eerste reeks studies krijgt een vervolg met *De mensch van den Australischen bodem of de Neen-Neen's en de Ja-Ja's, een studie over vergelijkende volkenkunde* (Amsterdam, 1898). Bij dezelfde uitgever (J. Sterringa) verschijnt een jaar later zijn *Demonen en animisme, Studiën over de ontwikkeling der godsdiensten* (Amsterdam, 1899). Het is op dit vlak dat Élie als etnoloog veel met zijn broer Élisée, als geograaf, samenwerkte. Élie zal ook tegen het eind van zijn leven aan dezelfde *Université Nouvelle* te Brussel de leerstoel 'Vergelijkende mythologie' gaan bezetten.

Wat mij fascineert is hoe die mensen het voor elkaar kregen zo veel te schrijven, gelet op de middelen waarmee dit moest geschieden. Paul vertelt over zijn vader het volgende. Tot zijn vijftigste levensjaar *stond* hij te werken. Hij bediende zich van een uitklapbare tafel met een lessenaar, met ruimte voor een inktpot en andere schrijfbenodigdheden. Er stond bijvoorbeeld permanent een pot met stijfsel op die tafel. Die was essentieel voor hem. Hij maakte namelijk zelf de benodigde kartonnen doosjes en dozen om daarin zijn kaartsystemen en andere papieren op te bergen. Hij schreef vaak met potlood en lijmde de vellen waarop hij schreef aan elkaar. Het artikel dat hij op die wijze produceerde, stond dan op een lang vel waarvan men nooit het einde zag. Het geeft me in op te merken dat de Amerikaanse cult-auteur, Jack Kerouac, die zijn *On the road* op een eindeloos vel papier schreef, tenminste één voorganger heeft gehad…

Élie Reclus mag dan niet zo bekend in anarchistische kring zijn als Élisée, zij deelden wel degelijk elkaars opvattingen. Die geestelijke nabijheid drukte zich ook materieel uit, zowel in huiselijke zin (zij deelden bijvoorbeeld een appartement in Parijs met hun twee gezinnen) als ook in revolutionaire situaties. Tijdens de Commune van Parijs werd Élie door de communards benoemd tot directeur van de Franse Nationale Bibliotheek in Parijs. Hij moest pogen de immense collectie bijeen te houden.

ÉLISÉE RECLUS

In de biografie die Paul over zijn oom Élisée schrijft, klinkt regelmatig de vorenbedoelde nauwe band door. Waar het om één persoon gaat in de biografie, wemelt het van zinnen die de band kenmerkt ('het sociale leven van de broers Reclus'; 'kortom, de Reclus zijn niet…'; 'in hun relatie met Bakoenin…').

Paul Reclus wijst uiteraard ook op de verschillen tussen beiden. Waar Élie voor het beëindigen van zijn theologiestudie naar Straatsburg gaat, reist Élisée uiteindelijk naar Berlijn om daar aan de universiteit college te volgen bij de Duitse hoogleraar geografie Karl Ritter (1779-1859). Van hem steekt hij met name de methode van wetenschapsbeoefening in de geografie op.

Paul Reclus besteedt een deel van zijn aandacht aan de beschrijving van de ontwikkeling van het denken van Élisée wat het anarchisme aangaat. Hij markeert daarvoor een tijdstriade, te weten de jaren 1851, 1868, 1876.

Het jaar 1851 zat Paul Reclus vast vanwege het schrijven door Élisée van de tekst *Montauban 1851*. Het is een tekst waarin de zin voorkomt: 'De anarchie is de hoogste uitdrukking van orde'. Proudhon heeft zich dan al eerder aldus uitgelaten en ook de Franse revolterende Bellegarrigue publiceerde in 1850 een tijdschrift dat hij eerst noemde *De anarchie, dat is orde* en daarna *Anarchie, moeder van orde.*

Het jaar 1868 wordt gemarkeerd door het optreden van Élisée op het congres van de Vredesliga in Bern. Daar wijst hij een federalistische opvatting af die samenhangt met het intact laten van de oude grenzen: we moeten af, vindt hij, van het landenchauvinisme, de federale provincie, het departement en arrondissement, apparaten van despotisme. Wat hij voorstelt in plaats van gemeenten en provincies, is een federalisme gebaseerd op de associatie van productie en groepen gevormd door die associaties. Élisée vervat dit in een motie die slechts door 18 leden van de 120 aanwezigen wordt gesteund. Een van die 18 leden is Bakoenin.

Paul Reclus citeert hier het verslag dat Max Nettlau (1865-1944; Oostenrijkse anarchist en belangrijk historicus van het anarchisme) van deze discussie samenstelde. We vinden erin terug wat Élisée in zijn geografisch werk laat doorklinken: alle territoriale grenzen zijn kunstmatig ontstaan door geweld, oorlog, kunstgrepen van koningen en gesanctioneerd door de lafhartigheid van bevolkingen. Ook grenzen van provincies zijn zo ontstaan, gaat hij door, want een overblijfsel van feodale eigendom van baronnen en hertogen. En zelfs het idee van het bestaan van natuurlijke grenzen is voor hem flauwekul.

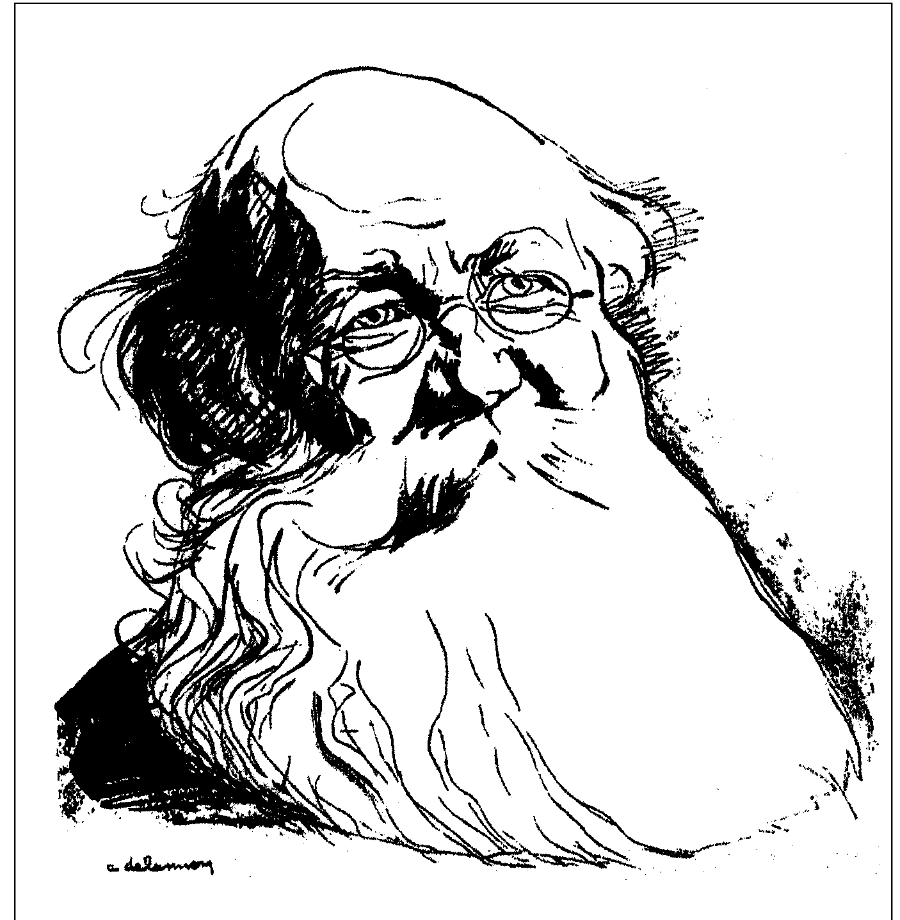
Dat idee berust op het recht om obstakels te benoemen ter obstructie van personenverkeer. En omdat dit obstakel van een natuurlijke soort is, lijkt het een natuurlijke grens. Niets is minder waar. Het berust op een besluit. Er zijn geen natuurlijke grenzen: zelfs de oceaan scheidt niet meer de omliggende landen, vaart hij uit in Bern. Hij krijgt het congres niet mee. De leden begrijpen niet wat hij met die groepen en associaties van arbeiders en federalisme aanwil. Aan zijn broer Élie schrijft hij dat hij kennelijk niet expliciet genoeg geweest is.

Het derde tijdstip in de tijdstriade wordt gevormd door 1876, de herdenking van de Commune van Parijs, 19 maart in Lausanne. Élisée voert daar het woord en Paul Reclus merkt op dat hij zich daar voor het eerst publiekelijk uitspreekt voor het anarchisme. Het is ook het jaar dat Bakoenin overlijdt. Élisée komt Bakoenin voor het eerst tegen in 1864 als deze zijn broer Élie in november in Parijs bezoekt. In de jaren erna ontmoeten zij elkaar herhaaldelijk. Élisée zal ook op zijn begrafenis in Bern zijn en er een grafrede houden. Hoewel hij tot het eind toe met Bakoenin bevriend blijft, is dat niet als volgeling. Élisée noemt zich de 'onafhankelijke broer' van hem (in een brief aan hem, die Paul citeert). Élisée heeft nooit vol-

geling van iemand willen zijn, noch ooit volgelingen willen hebben.
Dit is iets anders dan vriendschappen opbouwen. Zo maakt Élisée in 1877 kennis met de Russische anarchist en geograaf Peter Kropotkin, die overigens zelf nooit Bakoenin heeft ontmoet. Ook met Kropotkin raakt hij vervolgens voor de rest van zijn leven bevriend. Niet alleen de anarchistische visie maar ook de geografie als professie trok hen beiden. Élisée zal later de bundels van Kropotkin die in het Frans uitkomen met de bekende titels samenstellen. Dat vond plaatst met artikelen van Kropotkin uit het blad *Le Révolté*. Zelfs de titels zijn door Élisée bedacht zoals *Woorden van een opstandeling* en *De verovering van het brood*.
De enige anarchismetekst die Élisée schreef, is *Evolutie en Revolutie*. Dit is oorspronkelijk de titel van een inleiding door Élisée in Genève op 5 februari 1880 gehouden. Die inleiding wordt in het tijdschrift *Le Révolté* gepubliceerd. Later verschijnt de tekst in brochurevorm, waarvan telkens weer vermeerderde versies door Élisée worden verzorgd. Tot het de omvang van een boek heeft. Dit boek is in het Nederlands vertaald (door Domela Nieuwenhuis, die het van een uitgebreide inleiding voorzag). De titel luidt dan *Evolutie, Revolutie en het Anarchistisch Ideaal* (W. Sligting en P. Rob, Amsterdam 1905).
De productie op het vlak van de geografie is van een geweldige omvang. Voor het schrijven van die teksten heeft Élisée grote delen van de wereld bereisd. Ik wijs hier slechts op het bestaan van de drie belangrijkste en omvangrijkste teksten van hem. *La Terre* (De aarde), twee delen (Parijs, 1868), *Nouvelle Géographie Universelle* (Nieuwe universele geografie), 19 delen (Parijs, 1876-1894), *L'Homme et la Terre* (De Mens en de Aarde), zes delen (postuum verschenen; Parijs, 1905-1908). In 1930 is *De Mens en de Aarde* heruitgegeven in een editie die uit drie delen bestaat. De imposante rij van 19 delen 'Universele geografie' heb ik nog steeds denkbeeldig in het oog, toen ik lang geleden het antiquariaat van Gé Nabrink (1903-1993; antimilitarist, anarchist en ijveraar voor seksuele hervorming) in Amsterdam binnenstapte. Op de verhouding anarchisme en geografie wordt elders in dit nummer uitgebreid ingegaan.

PAUL RECLUS

Tenslotte besteed ik nog enige aandacht aan neef Paul Reclus. We hebben het hier, gelet op de titel van deze bijdrage, over *la famille* Reclus. Om dat zij met velen zijn, loopt men snel de kans dezelfde voornamen tegen te komen. Daarom is het goed om te wijzen op de jongste broer van Élie en Élisée, geboren in 1847 die… Paul heette. Toen deze in Parijs in 1867 medicijnen ging studeren, verhuisden Élie en Élisée naar een nog groter appartement om een 'ménage commun' van de drie broers (en gezinnen) te vormen: *la famille*.
Neef Paul bracht zijn middelbare schooltijd in Zürich bij zijn ouders door, waarna hij in Parijs een ingenieursstudie volgde en waarin hij afstudeerde (1877-1880). Twee studiegenoten van Paul, die tegelijkertijd afstudeerden, waren zeer bevriend met elkaar geraakt. In het kader van die vriendschap, stelde Paul voor hen kennis met de verschillende Reclus te laten maken, in de vorm van een uitgebreide vakantie. Daarvoor werd de zomer en herfst in 1880 gereserveerd. Het werd een voettocht in de vorm van een 'Tour de France', die eerst van Parijs naar Clarens (Zwitserland) liep waar Élisée woonde. Vervolgens

werd richting Nîmes gekoerst waarna ondermeer volgde Orthes en de geboorteplaats van Élie en Élisée (St.-Foy).
Het geval wil dat de twee dochters van Élisée bij de twee vrienden van Paul in de smaak vielen. Na twee jaar liep dit uit op twee 'huwelijken'. Het zou te banaal zijn om dit te vermelden, als er niet iets bijzonders aan de hand was. Want de twee huwelijken werden tegelijkertijd door Élisée, binnen de kring van de verschillende families voltrokken, dus zonder tussenkomst van staat en kerk. De toespraak die Élie daarbij hield, is vijf en twintig jaar later, na de dood van Élie en Élisée, openbaar gemaakt en daarna gepubliceerd onder de titel *Le mariage tel qu'il fut et tel qu'il est* (Het huwelijk zoals het was en zoals het is). De tekst is op internet te lezen (http://kropot.free.fr/Reclus-marriage.htm). 'La famille' verbreedt zich en breidt uit…

NAAR NEW ORLEANS

Reclus' eerste grote reis

Ronald Creagh

Geleerden houden zich graag op in bibliotheken; ze omringen zich met boeken en tijdschriften. Élisée Reclus heeft er altijd de voorkeur aan gegeven buiten in de open lucht te zijn. Ronald Creagh, die vele jaren Noord-Amerikaanse cultuur heeft gedoceerd aan de universiteit van Montpellier (Frankrijk), wijst nadrukkelijk op dit facet in zijn boek getiteld Élisée Reclus et les États-Unis (Éditions Noir et Rouge; Paris, 2013).
Het boek is opgehangen aan een reisverslag van Reclus getiteld 'Fragment d'un voyage à la Nouvelle-Orléans', welk fragment (van 18 pagina's) ook in het boek is opgenomen. Creagh citeert er een openingspassage uit. Die leert dat Reclus slaapt in de sloep van het zeilschip waarmee hij in 1852 van Liverpool naar New Orleans (Louisiana) vaart…
Het is duidelijk dat Ronald Creagh gefascineerd is door de kleurrijke en veelzijdige persoonlijkheid van Reclus. In het Voorwoord bij zijn boek schrijft hij dan ook dat hij die betovering met de lezer wil delen. Het hieronder staande is (bewerkt) aan hem ontleend. (ThH)

Reclus heeft zich steeds als anarchist beschouwd, al heeft hij er in verhouding tot de omvang van zijn geografische teksten niet veel over geschreven. Het heeft wel sterk zijn werk als geograaf bepaald. Zo weigerde hij als geograaf in termen van landgrenzen te denken en vindt men geen patriottisme in zijn werk. Dat is allemaal wel anders bij andere geografen uit zijn tijd, zoals de dan in Frankrijk bekende Vidal de la Blache.
De heersende klasse in Frankrijk meende, getraumatiseerd door het verlies van de oorlog tegen de Pruisen in 1870-1871, dat dit verlies te wijten was aan de superioriteit van de Duitse stafkaarten. Dit dreef de Fransen tot een nationalistische geografie, waarbij er een nationale school ontstond rond de genoemde Vidal de la Blache. Reclus ging daarin niet mee en bleef zijn eigen weg gaan.
Zijn werk is multidimensionaal, zoals Creagh het noemt, omdat hij van alle beschikbare en nuttig geachte wetenschappen gebruik maakte, zoals de sociologie, etnologie, de 'politicologie'. Door zijn tijdgenoten geografen is hij afgewezen vanwege zijn anarchist zijn en omdat hij 'politiek' zou bedrijven. En dat beweerden juist zij, die hun werk met zoveel patriottisme en nationalisme overgoten…
Dit alles is door Creagh in kort bestek samengebracht langs drie lijnen. Eerst is er het verslag van Reclus' reis in 1852 naar New Orleans. De tweede lijn betreft zijn politiek commentaar aangaande de burgeroorlog in de Verenigde Staten (de afscheidingsoorlog 1861-1865). De derde lijn laat hem zien als 'enfant terrible' van de geografie.
Creagh confronteert de visies van Reclus en Marx met elkaar. Fijntjes merkt hij op dat Reclus wel en Marx niet in de Verenigde Staten is geweest – reden waarom Reclus veel meer dan Marx van binnenuit over de problematiek kan schrijven. Creagh kan niet nalaten aan hetzelfde te herinneren als hij aan Reclus en de Parijse Commune (1871) enkele zinnen wijdt. Ook hierover hebben beiden, Reclus en Marx, geschreven. Reclus was ten tijde van de Commune in Parijs, hij was een *communard*. Marx was er niet bij. Reclus is er ook voor veroordeeld geweest door het krijgstribunaal.
Reclus ontdekt een andere wereld, zoals Louisiane met zijn slaven. Door zijn verblijf van enkele jaren in het zuidelijke Amerika, dat hij ook bereist, maakt hij kennis met het slavensysteem (en de slavenmarkt). Hij komt ook te wonen op de rietsuikerplantage van een aanhanger van de Zuidelijken. Dit leidt ertoe dat hij de Amerikaanse burgeroorlog gaat becommentariëren. Zijn artikelen daarover verschijnen in het prestigieuze *Revue des Deux Mondes*.
Reclus komt de 'Nieuwe Wereld' binnen via Fransgezinde families uit New Orleans en omgeving: van landgenoten die net geëmigreerd zijn tot oude Franse plantersfamilies. Het wil dat een gezamenlijke vriend hem in contact brengt met een welgesteld plantersgezin in een Franse enclave, dat een mentor zoekt voor hun kinderen. Het is in dit bedrieglijke paternalistische kader dat Reclus voortdurend in contact is met zwarte slaven, wat hem laat nadenken over raciale dominantie.
Zijn zorg gaat vooral uit naar de emancipatie van volken. Al voor het begin van de vijandigheden tussen de Noordelijken en de Zuidelijken, ziet hij slechts een echte oplossing van de problematiek, die tot de Amerikaanse burgeroorlog leidde: dat de noordelijke staten aan de zwarten de volle vrijheid en stemrecht verlenen. Dat zal de weg openen voor de gevluchte slaven. Zijn redengeving berust op het idee, citeert Creagh: 'langzame, dikwijls onopgemerkte veranderingen, zijn van groter belang dan gewelddadige en plotselinge activiteiten'. Het is zeker een naïeve gedachte, die zich slechts op lange termijn laat rechtvaardigen, meent Creagh. Het laat wel zien aan welke kant Reclus staat.
Een aantal zaken komen terug in de geografische studie over de Verenigde Staten. Dat gaat uitmonden in het zestiende deel (846 pagina's) van Reclus' omvangrijke, negentien delen tellende *Nouvelle Géographie universelle*. Daarvoor is hij in 1889 nog kort in de Verenigde Staten geweest, maar niet meer in het zuiden. Met een laatste zin in zijn boek richt Creagh zich op het heden: 'Reclus, geograaf-anarchist, spreekt nog steeds hen aan die een geografie beoefenen, waarin naast al het andere ook plaats is voor woede, voor mededogen, voor hoop'.

ILLUSTRATIES

De omslagtekening is van Clifford Harper. De illustraties op pagina 4 (Reclus), 9 (Kropotkin), 45, 48, 57 en 61 zijn ontleend aan *Le Monde libertair*. De tekening op pagina 20 (Reclus) is van Maurice Duvalet, op pagina 25 (Bakoenin) van David Levine. De tekening op pagina 51 (Van der Lubbe) is ontleend aan de brochure *Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand* (2002) van Nico Jassies. (Red.)

GEOGRAFIE EN ANARCHIE: EEN VORM VAN MAATSCHAPPIJWETENSCHAP

Thom Holterman

Het aardoppervlak, de natuurlijke omgeving, het mensen-, dieren- en plantenleven, maar ook de cultuur, dat alles wordt al eeuwen in kaart gebracht. Oude cartografie en gravures vertonen daarvan vaak sprekende beelden. Hoe men dat in kaart en beeld moet brengen, hangt veelal af van de wetenschappelijke stand van zaken in de tijd. De redenen waarom men begint aan die activiteit, het in kaart brengen, kunnen sterk van elkaar verschillen.
Is de ruimte te exploiteren? Hoe staat het met de mogelijkheid van handel, industrie en verkeer, welke logistieke problemen zullen zich voordoen? Het zijn vragen die ondermeer sporen met imperialistische doelstellingen. Het zijn geografen die zich laten inhuren of die hun diensten aanbieden om die vragen te beantwoorden. In de negentiende eeuw dragen de genoemde doelstellingen in imperialistische naties als Engeland, Frankrijk en Duitsland bij aan de ontwikkeling van een nationalistische geografie.
Niet elke geograaf, net zo min als elke econoom, socioloog of jurist, is bereid zich in dienst te stellen van de ontwikkeling of toepassing van nationalistische, imperialistische doelstellingen. De afwijzing ervan hangt samen met het verschil in ideologische invalshoek, die wordt gekozen. Die invalshoek bepaalt tegelijk de manier van wetenschapsbeoefening. Omdat in dit nummer van de AS *de denkbeelden van de Franse geograaf Élisée Reclus (1830-1905) centraal staan, is het niet vreemd om als ideologische invalshoek de anarchie te nemen.*
Anarchie verwijst naar een toestand van orde zonder opgelegde regering en zonder opgelegde regels. Het gaat dus over orde, die een zelf gekozen of vrij aanvaarde structurering kent. De vraag is nu: wat is het mogelijke verband tussen geografie en anarchie? Die vraag wordt aan de orde gesteld door de Franse sociaal geograaf Philippe Pelletier in zijn boek Géographie et anarchie. Reclus, Kropotkine, Metchnikoff et d'autres. *De auteur is, naast docent geografie aan een van de universiteiten in Lyon, actief in de anarchistische beweging. Hij publiceert regelmatig over beide onderwerpen. Hieronder volg ik het spoor dat hij trekt in deze materie.*

Ten behoeve van het beantwoorden van de vraag naar het mogelijke verband tussen geografie en anarchie, is het nodig een aantal voorliggende vragen te bespreken. Pelletier doet dat men name in het eerste deel van zijn boek. Vervolgens moet worden verduidelijkt welke verschillende keuzes er worden gemaakt, afhankelijk van de gekozen ideologische bril die men opzet. Want het maakt nogal wat uit of men in persoonlijke vooronderstellingen anarchistische elementen opneemt of ideologische elementen van een kapitalistische en nationalistische soort. Pelletier brengt die verschillen, relevant voor het soort geografie dat wordt ontwikkeld, in kaart, met name in het tweede deel van zijn boek.
Hoewel Élisée Reclus een hoofdrol van Pelletier krijgt toebedeeld, is het geen biografie van Reclus geworden. Niet voor niets zet hij al in de titel van zijn boek naast Reclus, de tijdgenoten geografen/anarchisten en vrienden van hem: Peter Kropotkin (1842-1921) en Léon Metchnikoff (1838-1888). Reclus heeft wel een duidelijk eigen stempel gezet op het soort geografie die hij bedrijft. Hij heeft die 'sociale geografie' genoemd.
Daarnaast spreekt Pelletier ook over 'reclusiaanse geografie'. Kortom, Reclus heeft de aandacht op zich gericht.
Dat maakt een persoon kwetsbaar voor verwijten. Maar zijn die verwijten ook terecht? Zo zou Reclus het kolonialisme hebben verdedigd en hij zou niet vrij van antisemitisme zijn. In het derde deel van zijn boek gaat Pelletier uitgebreid op zulke aantijgingen in en maakt hij duidelijk, dat dit soort verwijten elke grond mist. Daarnaast behandelt hij in dit deel tevens enkele thema's die Reclus na aan het hart lagen, zoals de ontwikkeling van het maatschappelijke verschijnsel *de stad*. Daaraan wordt in dit nummer apart aandacht besteed.

GRENS

Het werk van Reclus heeft naar twee kanten toe zijn invloed uitgeoefend: op de geografie en op het anarchisme. Telkens kruisen die elkaar. Om inzichtelijk te maken waar de kernen van die gedachten zitten, zal ik eerst enkele begrippen of verschijnselen paarsgewijs bespreken. Daarbij neem ik de tekst van Pelletier als uitgangspunt.
Het eerste paar betreft 'geografie en anarchie': waar verwijzen die begrippen naar? Vervolgens is het paar 'anarchisten en geografie' aan de orde: waarom zouden anarchisten in geografie geïnteresseerd zijn? Daarna komen we te spreken over de 'anarchistische positie en wetenschap'. Het anarchisme (en de anarchie) is geen wetenschap, maar sommige anarchisten zijn wel wetenschappers. Heeft het een zijn weerslag op het andere?
Als dit zijn weerslag heeft, komt dat dan ook tot uitdrukking in het soort geografie, dat wordt bedreven? Die vraag verwijst naar het volgende thema, waarbij de kern wordt gevormd door het verschijnsel *grens*. Het totaal aan inzichten dat nu gevormd is, leidt bij Reclus, tegen het eind van zijn leven, tot wat hij dus 'sociale geografie' noemt. Ik behandel deze onderwerpen op de voorgestelde manier, omdat daarmee een actualiteitswaarde ontstaat.
Wanneer we door het landschap struinen, dan bedrijven we geografie, zo merkt Pelletier in het begin van zijn boek op. Het gaat hier om wat ik noem een *functionele* omschrijving van het object van studie. Waartoe dient geografie? Voor diplomatie en oorlogvoeren (geografie ten dienste van het maken van stafkaarten voor legeraanvoerders), voor het ontdekken van gebieden, die in exploitatie genomen kunnen worden (kolonialisme, imperialisme).
Een dergelijke functionele omschrijving is, in tegenstelling tot een essentialistische definitie (wat is geografie?), een open omschrijving. Dus geografie kan ook dienen voor het stichten van 'vrede' en kan daarvoor een verbinding aangaan met *irenologie* (wetenschap van de vrede), waarbij ik moet denken aan de libertaire maatschappijcriticus en antimilitarist Bart de Ligt (1883-1938).
De inhoud van een functionele omschrijving kan worden geïnstrumentaliseerd. In de loop van de tijd is dat ook geschied met de geografie, zo schetst Pelletier uitvoerig. Het is ook precies wat de geografen onder de anarchisten hebben gedaan. Zij hebben de, dat wil zeg-

gen *hun*, geografie geïnstrumentaliseerd door de anarchie er in tot uitdrukking te brengen. Daarmee werd het inzet voor een andere maatschappijordening dan de bestaande.

Anarchie is een term die in anarchistische kringen gebruikt wordt om tegelijk een toestand, een perspectief en een geheel van beginselen aan te duiden. Pelletier legt uit dat men anarchie niet met *anomie* moet verwarren. Het laatste begrip verwijst naar afwezigheid van regels in het sociale verkeer. Een dergelijke afwezigheid kenmerkt anarchie niet. Wel is er nadrukkelijk sprake van de afwijzing van een heteronome, dus van buitenaf komende, regelgever. Kortom, anarchie sluit niet het bestaan van vrij geformuleerde, sociale regels uit. (Zie in dat verband ook nummer 179 van *de AS* met het thema Anarchisme & Recht.)

Het spreken over sociale regels geeft tevens aan dat anarchie ook ordening, structurering omvat – vrij overeengekomen door vrije mensen. Het sluit eveneens aan, zo betoogt Pelletier, bij de erkenning van wetenschappelijke en natuurwetten, wat een veelheid van beginselen veronderstelt. Zo is het onzinnig zich tegen de wet van de zwaartekracht te verzetten. Tot de bedoelde beginselen worden ondermeer gerekend het mutualisme en het libertaire federalisme, elementen van de andere maatschappijordening.

ANARCHISTEN EN GEOGRAFIE

De gegeven omschrijvingen van geografie en anarchie maken uit zichzelf nog niet duidelijk welke verbanden tussen beide bestaan. Daarom preciseert Pelletier de vraag met: waarom zouden anarchisten zich met de geografie bezighouden? Verder kan men zich nog afvragen waarom geografen zich met anarchie zouden inlaten.

De beoefening van de geografie voor zover die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw afspeelde binnen kringen van anarchisten, vond plaats door drie hoofdfiguren: Reclus, Kropotkin, Metchnikoff. Daarnaast valt op dat in het werk van enkele anarchisten die aan hen voorafgingen, zoals Proudhon (1809-1865) en Bakoenin (1814-1876), geografische dimensies zijn te onderkennen. Maar er is ook van een doorloop sprake tot in ons tijdperk, waar men bijvoorbeeld op werk van de Amerikaanse anarchisten Paul Goodman (1911-1972) en Murray Bookchin (1921-2006) stuit.

In hetzelfde stramien werkt Pelletier ook de lijn uit van mensen die enerzijds libertaire gedachten huldigden en anderzijds geografische dimensies aan hun werk gaven (zoals de lijn Patrick Geddes / Ebenezer Howard / Lewis Mumford / Colin Ward). Verder valt op dat de ontwikkeling van het reclusiaanse netwerk van anarchistische geografen, samenvalt met het opzetten van de anarchistische, socialistische en syndicalistische bewegingen. Het socialisme leert zich vanaf het begin van de negentiende eeuw kennen als een intellectueel en maatschappelijk project. Het ontdoet zich, zo merkt Pelletier op, van mystiek en irrationaliteit. Daarop is vanuit allerlei (maatschappij-)wetenschappen aan te sluiten.

Zo is in Proudhon een aankondiger van de sociologie te zien (in vervolg op Auguste Comte (1798-1857) die weer als een van de grondleggers van de sociologie geldt). Proudhon zal als eerste het *mutualisme* (wederkerigheid) theoretiseren en premissen van het anarchisme aandragen. Pelletier ziet vervolgens

Bakoenin, 'op het puin van het romantisch nationalisme', de theorie van het revolutionaire en libertaire socialisme bouwen.

In feite vindt hier een *personele* verwetenschappelijking plaats van het libertaire project: bepaalde wetenschappers (zoals geografen) gaan hun ideologische uitgangspunten (anarchie), binnen hun wetenschappelijk werk instrumentaliseren. Is dat methodologisch te verantwoorden? Dat is de vraag die in het volgende onderwerp ter discussie komt.

FEYERABEND

In de wetenschapsbeoefening is het onvermijdelijk dat een persoonlijk element meespeelt. Een (streng) positivisme is wat dat aangaat een fopspeen. 'Feiten zijn geen feiten', leerde ik van de rechtsfilosoof J.F. Glastra van Loon (1920-2001) in zijn kritiek op de positivistische wetenschapsbeschouwing. Het persoonlijk element levert het subjectieve moment in de wetenschapbeoefening. Is er dan nog wetenschap te bedrijven, voor zover dat weer objectiviteit vooronderstelt?

Dat lijkt me wel. Ten behoeve daarvan zijn door mij ooit twee minimumvereisten, ontleend aan Helmut Schreiner (1942-2001), voorgesteld om boven het subjectieve moment uit te kunnen stijgen. Dat betreffen:

- het vereiste van intersubjectieve reconstrueerbaarheid, en
- het vereiste van intersubjectieve accepteerbaarheid.

Reconstrueerbaarheid verwijst in dit verband naar de mogelijkheid een gedachtegang ook door een andere persoon dan de opsteller ervan, op een bepaalde, niet willekeurige wijze te laten ontwikkelen. De ander moet het dus kunnen volgen en de gebruikte gegeven kunnen natrekken (verifieerbaarheidseis). Het vereiste van reconstrueerbaarheid veronderstelt het bestaan van wederzijdse communicatie en open communicatiekanalen.

Accepteerbaarheid vraagt rekenschap ten aanzien van de overeenstemming op de uitgangspunten die zich in een gedachtegang voordoen. De overeenstemming kan vrijwillig en/of bij afspraak tot stand komen (conventionele legitimiteit) of procedureel ontstaan (procedurele legitimiteit). Aldus is een intersubjectief niveau te bereiken onder gebruikmaking van methoden die genoegzaam bekend zijn, zoals analyseren, systematiseren, abstraheren, logisch redeneren, coherentie aanbrengen.

Het is duidelijk dat vooral het vereiste van accepteerbaarheid een klem zet op het open einde van de kennistheoretische anarchie waarvoor indertijd Paul Feyerabend (1924-1994) pleitte. Die 'anarchie' komt tot uitdrukking in zijn slogan: 'anything goes' (alles is mogelijk). Dat laatste moet men als een methodologische uitdaging begrijpen. Ik wijs hier op omdat Pelletier met betrekking tot Feyerabend een visie vertolkt, die ik niet in alle opzichten deel.

Met Pelletier ben ik van mening dat Feyerabend rondweg bijziend is, met betrekking tot wat hij over Lenin en de neutraliteit van de staat in zijn boek *Against methode* opmerkt. Ook maakt Feyerabend op een andere wijze gebruik van de term *anarchie*, dan Pelletier zowel als ik dat doen. Feyerabend maakt die term los van de anarchistische beweging en gebruikt anarchie voor ongeconditioneerd kunnen beoefenen van de wetenschap. Hij wijst de dwang en drang in het wetenschapsbedrijf af. Tot zover spoort dat met een voor mij acceptabel gebruik van de term anarchie.

Maar Feyerabend gaat verder. Hij ver-

wijst met de door hem gepresenteerde versie van anarchie tevens het idee omtrent de geschiedenis en continuïteit van het klassieke anarchisme en de anarchistische filosofie naar de mestvaalt. Evenals Pelletier ga ik daarmee niet akkoord. Die hele discussie kan evenwel genegeerd worden, om toch de methodologische invalshoek van Feyerabend te waarderen.

Zo ben ik van mening dat het methodologische '*alles is mogelijk*' in het denken van Feyerabend tegelijk een principieel, procedureel en voorwaardelijk karakter heeft. Het is *principieel* omdat het pleit voor het openhouden van de kanalen waarlangs de communicatie verloopt. Het is *procedureel* omdat het werkt met het hoor/wederhoor beginsel: het is geaccepteerd om alle argumenten in te brengen, om oppositie te voeren (er is geen bewijs of er is tegenbewijs mogelijk). Het is *voorwaardelijk* omdat het vrij staat om op geheel andere wijze tegen iets aan te kijken dan gangbaar is. Het is heel goed mogelijk dat het gangbare gepasseerd moet of kan worden.

Dit alles kan leiden tot de ontdekking van feiten of tot het verwerven van inzichten, die tegengesteld zijn aan wat daarvoor deel uit maakte van een 'well-established position'. De methodologische positie, die de mogelijkheden vrijhoudt tot het doen van tegendraadse ontdekkingen, ben ik bereid om als een 'anarchistic position' te verdedigen. Zonder een dergelijke methodologische inzet, zou de aarde nog plat zijn, zou de zon nog om de aarde draaien (Galileo Galilei, 1564-1642), zou de evolutie nog objectief, lineair, directief en volgens een bepaald (goddelijk) ontwerp verlopen (Charles Darwin, 1809-1882).

Het tegendeel zou allemaal niet wereldkundig geworden zijn, als het bijvoorbeeld aan de macht van de rooms-katholieke kerk had gelegen. Het zijn zaken waarvoor Feyerabend in het kader van diens slogan 'anything goes' aandacht heeft opgeëist. En daarom is het tegelijk volstrekt onbegrijpelijk, waarom hij juist Lenin en diens staat ophemelt als 'neutraal'. Op dit punt moet hij stekeblind zijn geweest, maar misschien wilde hij de boel gewoon opjutten, want daarin moet hij een meester zijn geweest.

SOORTEN GEOGRAFIE

Tot nu toe heeft Pelletier de verschillende uitgangsposities betreffende de geografie en de geografen, de anarchie en het anarchisme en de wetenschapsbeoefening in hun onderlinge verhoudingen geschetst. Nu kan hij zich meer in het bijzonder met de reclusiaanse geografie en het reclusiaanse netwerk gaan bezighouden. Daarbij maakt hij tegelijk inzichtelijk welke andere soorten geografie zich voordoen of ontwikkelen.

Enkele leidende geografen eind negentiende eeuw zijn naast Élisée Reclus de Fransman Vidal de la Blache (1845-1918) en de Duitser Friedrich Ratzel (1844-1904). Politiek gezien gaat het om heel verschillende persoonlijkheden. Reclus stelt zich op aan de zijde van Bakoenin en de Commune van Parijs (1871), waaraan hij ook deelnam en waarvoor hij ook wordt veroordeeld (tien jaar verbanning uit Frankrijk). De reclusiaanse geografie heeft zijn wortels in Proudhon en Bakoenin en ontwikkelt zich in de onderlinge samenwerking van Reclus met Kropotkin en Metchnikoff. Ze is anarchistisch en antikapitalistisch van aard.

Vidal daarentegen stelt zich op aan de kant van 'Versailles' (de ultrarechtse regering die ook de Parijse Commune

bloedig neerslaat). Vidal zal de eerste leerstoel historische geografie gaan bekleden (1891). Hij wordt door Pelletier beschreven als een nationalistische intellectueel, die een economisch imperialisme uitwerkt in een territoriale. Het is de receptie van de visie van Ratzel. De ratzeliaanse geografie dient het staatsapparaat en levert steun voor het kolonialisme. Die opvatting zal via Vidal uitlopen in de vidaliaanse school. Die school zal het pétainisme, het vichyistische 'terug naar de natuur' gaan verkondigen, zo legt Pelletier uit. Het is de lijn waarlangs zich de geopolitiek van nazistische soort ontwikkelt.

Aldus verschijnen twee richtingen, ieder met hun eigen ideologie en diametraal verschillende wetenschappelijke uitkomsten. Wie kan dus nog pretenderen 'objectief' wetenschap te bedrijven? Niemand. Staat men evenwel aan de kant van de macht dan zal diens opvatting als 'objectief' worden geaccepteerd en zal die voor aanwending worden geselecteerd. Zo zuiveren zich dus uit: aan de ene kant de macht tot behoud en aan de andere kant de wil tot verandering. Reclus staat aan de kant van de verandering en heeft een libertaire maatschappijordening als inzet in gedachte.

Kortom, het maakt dus nog al wat uit, om met de Duitse jurist Joseph Esser (1910-1999) te spreken, met welk Vorverständnis (vooronderstelling, of vooroordeel) men werkt. Dat is niet alleen in de rechtswetenschap zo – vergelijk Joseph Esser zijn *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung* (1970) (Vooronderstelling en methodekeuze in de rechtsvinding) – maar ook in de geografie. In die wetenschap gaat het niet over recht maar over grenzen. En het denken daarover, over *grenzen* dus, voltrekt zich evenzeer vanuit verschillende vooronderstellingen.

FUNCTIONELE STRUCTUUR

Hierboven zagen we dat Ratzel en Vidal nationalistische posities innemen. Reclus neemt daarentegen een communalistische positie in. De nationalistische posities zijn statelijk geënt en de communalistische positie manifesteert zich als antistatelijk. De twee eerste geografen zijn dan ook uit op het verdedigen van staatsgrenzen, de laatste verwerpt die juist. Het is uit die verwerping van grenzen, dat de federalistische voorstellen van Proudhon, Bakoenin en Reclus voortkomen.

In de context van de ideeën van de laatst genoemden, wordt afstand genomen van vastliggende, juridisch gewaarborgde, territoriale begrenzingen evenals de zogeheten natuurlijke grenzen. Wat voor nationale staatsgrenzen geldt, lijkt mij vervolgens eveneens van toepassing te kunnen zijn voor gemeentelijk en provinciale grenzen. Hierbij kan een functionele benadering een belangrijke rol vervullen, wat het vaststellen van – vlottende – begrenzingen aangaat. Ik kom daarop omdat dit ook binnen de rechtswetenschap een rol speelt. Daarvan twee voorbeelden.

Als de jurist J. In 't Veld voor zijn proefschrift in 1929 zoekt naar *nieuwe vormen van decentralisatie* (tevens de titel van zijn proefschrift), dan begint hij niet een juridisch bestel te beschrijven, neen, hij hecht er waarde aan om te denken vanuit dynamisch op te vatten krachten: *centripetale* krachten (centraliserend) en *centrifugale* krachten (decentraliserend). De problematiek die In 't Veld behandelde, betrof met name de groei van de Rotterdamse haven en de vraag of de expanderende havenactiviteit in het Rotterdamse gebied al dan niet van een

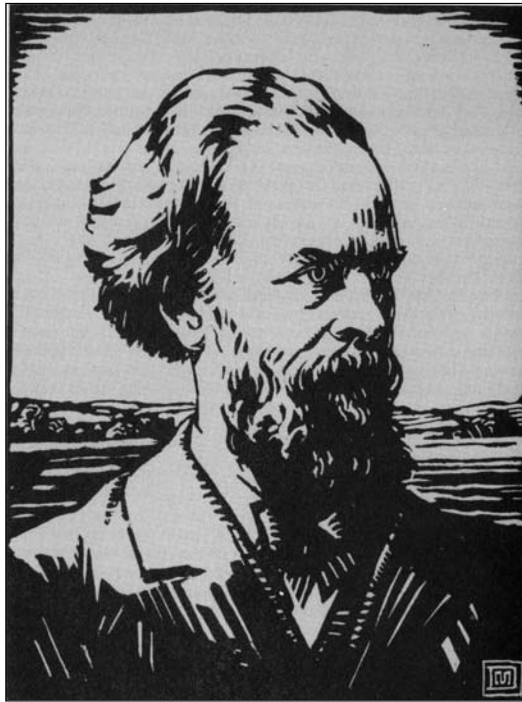
(nieuw soort) eigen bestuur moest worden voorzien.
Weer op een andere manier komt het denken over (vlottende) grenzen aan de orde, via de uitdrukking *de immanente wet van de functionele structuur*. Het gaat om een inzicht door de Rotterdamse rechtstheoreticus Jack ter Heide (1923-1988), uitgewerkt in diens *functionele rechtsleer*. Ik nam dit van hem over maar paste het toe in een breed geografisch perspectief. De bedoelde uitdrukking geeft het verband aan tussen een concreet middel en de in te calculeren (directe en indirecte) effecten van het gebruik van het middel.
Als voorbeeld kan dienen een in bedrijf zijnde windmolen (bijvoorbeeld om graan te malen of hout te zagen). Zo'n molen kan alleen werken als de windvang ervoor vrij is, de *immanente wet*. Dit betekent dat er in een bepaalde straal rond de molen geen hoge bebouwingen 'mogen' verrijzen. De molen is te zien als de *functionele structuur*. Het niet mogen oprichten van hoogbouw binnen die straal hangt niet van juridische regelgeving af (een verbod), maar van de *immanente wet* die de molen als functionele structuur in zich meedraagt.
Die *immanente wet* verwijst naar de noodzaak om vrij de benodigde wind te vangen, zonder welke niet gewerkt kan worden. Die immanente wet geldt tot over gemeentelijk en provinciale grenzen heen. De *functionele structuur* en niet een wetgever dicteert hier de 'wet' (de 'grens'). Grenzen zijn markeringen van dominantie, helpt Pelletier ons te herinneren. Ze zijn vastgesteld door of na oorlogvoering, door verovering, door toepassing van dominantie dus. Dit komt ook om de hoek kijken bij het vaststellen van gemeente- en provinciegrenzen. (Vergelijk de actuele discussie in Nederland over de samenvoeging van enkele provincies tot één grote provincie: van wie en van welke krachten gaat die wens uit?)
Grenzen zijn verbonden met geografie, wat mede in geopolitiek tot uitdrukking komt. Theoretische anarchisten, die zich per definitie interesseren voor het politieke, gaan zich dus – al dan niet bewust – met geografie in laten, ook al is het niet hun dagelijkse bezigheid (zoals Proudhon of Bakoenin). En andersom is net zo vanzelfsprekend. Een geograaf die in zijn *Vorverständnis* anarchie meedraagt, zal een geografie tot ontwikkeling brengen, die een anarchistische uitstraling heeft. Dat komen we bij Reclus tegen in zijn 'sociale geografie'.

SOCIALE GEOGRAFIE

Pelletier wijst erop dat de geografie zoals Reclus die bedrijft, rust op de dialectiek van milieu-ruimte en milieu-tijd. Ruimte is een sociale constructie. *Milieuruimte* wordt in een synchrone benadering van de complexe constructies van interacties bestudeerd. Het levert 'horizontale' beschouwingen op. Het gaat om aandacht voor verschijnselen die in de tijd naast elkaar voorkomen. *Milieutijd* wordt daarentegen door middel van een diachrone, evolutionaire benadering bestudeerd. Het gaat hier om aandacht voor verschijnselen die elkaar in de tijd opvolgen ('verticale' beschouwing). Dit levert een dynamiek op. Reclus heeft dus geen statische visie op bijvoorbeeld de natuur, zo is te concluderen.
Een moeilijkheid doet zich voor bij het vertalen van de term milieu. Bij Reclus heeft die term een breder bereik dan gebruikelijk. Er zit het Nederlandse omgeving in en tegelijk wijst het op een middenpositie (Reclus spreekt ook over *mesologie*, waarin meso zit, wat de plaats aangeeft tussen micro en macro). In mijn discussie met Pelletier bleek dat een term, die het inclusieve karakter van 'milieu' bij Reclus omvattend weergeeft, *ambiance* is: de materiële en morele sfeer die een persoon of een groep personen omringt. Al zoekend ontwikkelt Reclus de geografie verder. Op het moment dat hij, tegen het eind van zijn leven, daarbij drie 'wetten' aanwijst, gebruikt hij de term *sociale geografie*. De drie wetten zijn 'ordes van feiten', die bestudeerd moeten worden, te weten: (1) klassenstrijd, (2) zoeken naar evenwicht en (3) de soevereine beslissing van het individu. In de chaos van de dingen, tonen deze ordes zich als voldoende constant om er over te spreken in termen van 'wetten' meent Reclus.
Het gaat hier niet om juridische maar om sociologische wetten, die in de sociologie wel worden getypeerd als *conventionalistisch wetsbegrip*. Daarbij gaat het om groeperingen van niet meer dan partiële regelmatigheden. Dat spreekt ook uit waar Reclus aan denkt. Met eerste wet verwijst hij naar de socialistische problematiek: de menselijke geschiedenis kan worden opgevat als een lang verhaal over strijd tussen twee verschillend geëquipeerde groepen, waarvan één groep telkens uit heersers bestaat.
De tweede wet is heden bekend onder de term *homeostase* (door middel van zelfregulering in evenwicht blijven). In relatie tot de eerste wet, verwijst de tweede naar het zoeken naar evenwicht bij het strijden voor gerechtigheid. De derde wet is een verwijzing naar het idee dat de maatschappij niet goed kan functioneren en ook niet vooruit komt, als ze niet steunt op de vrije medewerking van het individu (waarvoor hij *soeverein* moet zijn).
De drie door Reclus genoemde wetten maken tevens duidelijk waar een van de verschillen zit met de opvatting van Marx. Door de laatste wordt aan de loop van de geschiedenis een determinisme ontleend. Daaraan zitten toekomstvoorspellingen gekoppeld met zekerheidsgehalte (doorlopen van het kapitalisme in fasen, waarna het socialisme zal intreden in de wereld). Het is, zoals Pelletier aangeeft, een door anarchisten verworpen benadering van de geschiedenis. Het houdt namelijk een visie in die verschijnselen, lineair, teleologisch en fatalistisch benadert (mede op grond van de dialectiek van Hegel). In de geschiedenis worden de verschillende fasen als *noodzakelijk* doorlopen. Inmiddels weten we dat van de voorspellende waarde die in deze marxistische dialectiek is opgeslagen, niets is overgebleven.
Voor zover in het anarchisme van dialectiek sprake is, verloopt die serieel (bipolair; Proudhon). Het is daarom incorrect, zoals men wel eens tegen komt, Proudhon een hegeliaan te noemen. Het zelfde geldt ook voor Reclus, die over 'evenwicht zoekend' spreekt. Er is namelijk sprake van spanningsvelden, bijvoorbeeld die tussen vrijheid en gerechtigheid (twee polen, die een bipolariteit vormen). De tegenstellingen kennen geen synthese waarin ze worden opgeheven, zoals in de hegeliaanse, marxistische opvatting. Het draait juist om een instabiel evenwicht (Reclus). Deze reclusiaanse manier van kijken bepaalt ook hoe gereageerd wordt in discussies over bijvoorbeeld het darwinisme, de natuur, de ecologie. Een aparte behandeling daarvan vindt men elders in dit nummer.

KRITIEK OP RECLUS

Het is bijna vanzelfsprekend dat bepaal-

de inzichten of zienswijzen van een wetenschapper van meer dan een eeuw geleden, verouderd zijn. Pelletier wijst daar ook regelmatig op als hij reclusiaanse opvattingen bespreekt. Deze constatering vermindert niet de waarde van iemand als voorloper. Daarover gaat de kritiek dan ook niet. Het gaat daarentegen om kritiek die anderen de laatste jaren op Reclus hebben geuit, zoals dat hij racisme zou hebben bedreven, dat hij het kolonialisme zou hebben goedgekeurd of het antisemitisme zou hebben aangehangen. Pelletier pareert deze vormen van kritiek. De grond voor de kritiek behelst slechts in het ene geval een vage verwijzing en in een ander geval raakt die letterlijk kant noch wal. De reden waarom dergelijke anachronistische verwijten worden gemaakt, is volstrekt onduidelijk. Het enige dat ik kan bedenken is dat men het reclusiaanse, anarchistische denken in diskrediet wil brengen.

Het langst staat Pelletier stil bij het antisemitismeverwijt. Hij gaat daarbij in op teksten van Henriette Chardak en Jean-Didier Vincent. Die twee auteurs noemen geen gedocumenteerde bronnen waar zij hun idee vandaan halen. Recent voegde Béatrice Giblin zich in dat gezelschap. Zij merkt op dat Reclus joden altijd op een bepaalde, discriminerende wijze opvoert, maar daarvoor geeft zij geen enkele tekstuele verwijzing. Pelletier neemt er een kleine dertig pagina's voor om onder verwijzing naar bronnen de kwalijke beweringen te ontzenuwen.

Hij gaat evenwel niet in op de brandende kwestie, waar het vandaan komt om iemand als Reclus in diskrediet te brengen. Ik kom erop terug omdat ook in Nederland iets dergelijks anachronistisch aan de orde is, rond de figuur van Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Domela is een van de negentiende-eeuwse grondleggers van het socialisme en werd later anarchist. Het is de hedendaagse biograaf Jan Willem Stutje die niet zo lang geleden Domela op antisemitisme betrapte. Historici als Bert Altena en Rudolf de Jong hebben vervolgens dat verwijt bekwaam gepareerd. Toch blijft zo'n verwijt rondzingen.

Bij een andere auteur, Robin te Slaa, leidt dit namelijk tot de bewering als zouden sommige fascisten hun antisemitistische opvatting hebben ontleend aan sommige anarchisten. En waarop baseert hij zijn zienswijze? Ondermeer op de enkele opmerkingen van Stutje over Domela. Zo gaan mythen een eigen leven leiden, merkt Hans Ramaer op in zijn bespreking van het boek van Te Slaa in *de AS* 181/182.

SOCIABILITEIT

Wat is het overkoepelende leerstuk van de reclusiaanse geografie? Dat is nauwelijks in één woord te vatten, maar met *sociabiliteit*, of met *wederkerig dienstbetoon* komen we een aardig eind in de richting. Dat laat zich als volgt beredeneren. De ruimte, zo zagen we, is een sociale constructie. Er is een veelheid van ruimtes aan te treffen. Ook het milieu komt in veelvoud voor bij Reclus. De mens zelf wordt door hem een milieu voor de mens genoemd. Die veelheid van ruimtes en milieus wordt als in beweging gedacht, vandaar de inzet van de dynamische gedachte bij Reclus ten opzichte van het geografische en historische determinisme. Determinisme wordt namelijk onmiddellijk van tegenwicht voorzien door *variatie*.

Meervoud is daarom essentieel voor Reclus, zegt Pelletier. En dat *strijd* daarom een factor in de evolutie is, zoals Darwin uitwerkt, wordt niet ontkend. Darwin is echter wat factoren vergeten, te weten die van solidariteit en coöperatie, in één term gevat: *entraide* (wederkerig dienstbetoon). Daarop zijn de anarchistische geografen gaan hameren. Het is een van de effecten van mensen (en dieren) die in sociale verbanden leven. Daar wijst ook het gebruik van de term *sociabiliteit* op.

Wederkerig dienstbetoon (entraide), speelt bij Reclus een rol, maar is door die andere anarchist en geograaf, Kropotkin, met wie hij bevriend was, op de kaart gezet met zijn boek *Mutual aid, a factor of evolution* (1902; ook in het Nederlands vertaald). Hierbij valt op te merken dat Léon Metchnikoff, de derde geograaf en anarchist, hierin een hoofdrol heeft gespeeld. In feite is hij het die in 1886 het basismateriaal voor de theorie van het wederkerig dienstbetoon heeft aangedragen.

Pelletier heeft met zijn boek dit alles in kaart gebracht. Hij heeft er telkens weer op gewezen hoe concrete situaties en sociale constructies, concrete sociabiliteit dus, samengestelde menselijke krachten opleveren. Het betreft krachten die bijdragen aan het definiëren van de emanciperende en de revolterende kwaliteit van de collectieve eenheid. Maar zonder de aanwezigheid van het soevereine individu zou die collectiviteit leeglopen. De dynamiek moet gewaarborgd blijven.

RECLUS OVER DE STAD

Thom Holterman

In overeenstemming met zijn sociale en historische geografie heeft Élisée Reclus veel over de stad en over het urbanisme geschreven. Hij week daarmee af van bijvoorbeeld tijd- en landgenoot geograaf Vidal de la Blache. Deze en vele anderen dachten over de mens vooral vanuit een natuurlijke situatie en veronachtzaamden daardoor alle feiten die hen als te kunstmatig voorkwamen, zoals steden. Dit is dus anders bij Reclus. Diens hele oeuvre straalt dat uit. Dat is op verschillende wijzen te onderkennen. Hieronder volg ik daarover Philippe Pelletier, hoofdstuk IV (Reclus et la ville), uit zijn boek Élisée Reclus, géographie et anarchie *(2009).*

Talloze pagina's in Reclus' negentiendelige *Nouvelle Géographie universelle* (1876-1894) handelen over steden van landen, die de aandacht krijgen. Ze worden tot in detail beschreven. Sommige ervan zijn door Reclus zelf bezocht (de meeste in Europa, een aantal in Noord en Zuid Amerika, Constantinopol, Cairo, Algiers, …). Over andere heeft hij beschrijvingen gebruikt van reizigers op wie hij vertrouwde, zoals die van Tokio door Leon Metchnikoff (1838-1888), een vriend van Reclus die ook een tijd als secretaris voor hem heeft gewerkt (1880-1883).

Daarnaast heeft hij diverse artikelen over steden geschreven, die weer de basis vormden voor passages daarover in zijn laatste grote werk, het zesdelige *L'Homme et la Terre* (1905), het boek waarover Rudolf de Jong elders in dit nummer schrijft. Hij formuleerde een theorie over *centrale plaatsen*, die later door Walter Christaller (vanaf 1933) werd vervolmaakt. De tekst van Reclus waar Christaller op voortborduurde is overigens tegen het jaar 2000 weer tevoorschijn gehaald door hedendaagse stedenbouwkundigen.

Het verschijnsel verstedelijking acht hij pathologisch noch afschrikwekkend. Daarmee anticipeert Reclus op de stadonvriendelijke kritiek. De stad vormt een logisch proces van menselijke organisatie. Zeker, steden zijn complex. Wat ze onaangenaam maken kent een veelvoud van oorzaken, zo erkent hij. De kritiek op het verschijnsel 'de grote stad' wijst op een moralisme, dat men in zijn ogen als reactionair kan betitelen. 'Daar waar de steden groeien, zie je de mensheid vooruitgaan; daar waar ze slinken, is de beschaving zelf in gevaar', schrijft hij.

Deze visie omvat verschillende elementen uit zijn algemene opvatting over geografie. Zo benadrukt hij het effect van de dynamiek binnen een evolutionair kader. De stad is een sociaal feit, per definitie levend en veranderend. Het is zoals hij dat ook voor zijn geografie verwoordt, in een passage over de stedelijke evolutie: 'De geografie is geen onwrikbaar gegeven. Zij vormt zich aldoor, dag na dag, door menselijk handelen'.

GRUWEL EN PRACHT

Volgens Reclus is de stedelijke concentratie het gevolg van het op elkaar inwerken van verschillende factoren: menselijke hang naar sociabiliteit, de goederenruil, de psychologische en fysieke veiligheid. De ontwikkeling van deze of gene stad hangt samen met elementen als plaats, land, de algemene conditie van de maatschappij en de economie, de politieke en bestuurlijke keuzes. Met als consequentie dat elke stad zijn eigen karakter heeft en zijn eigen leven, zijn eigen fysieke aspecten. Elke generatie laat wel iets als erfenis achter. Daarom zijn er steden die hard en ijzig overkomen en andere die mensen als vrolijk en gezellig ervaren.

De eerste ondertitel van het hoofdstuk 'Verspreiding van mensen' in Reclus' *De mens en de aarde* luidt: 'Gruwel en pracht van steden'. Hier komt treffend de reclusiaanse dialectiek met betrekking tot het stedelijke tot uitdrukking. De dialectiek is fundamenteel verschillend ten opzichte van de hegeliaanse en marxistische. Die berust op de drieslag these / antithese / synthese, waarbij de synthese de twee voorgaande posities in zich opneemt en zelf weer een these vormt. In de reclusiaanse dialectiek (evenals in die van Proudhon trouwens) is er sprake van een tegenstelling, die de spanningsboog vormt, zoals waarvan sprake is als men 'gruwel' en 'pracht' als uitersten op een continuüm plaatst.

De spanning drijft naar pogingen deze op te heffen door zaken met elkaar in evenwicht te brengen. Maar dat evenwicht is per definitie instabiel (Reclus). Deze dialectiek draagt verschillende namen zoals binome (bijvoorbeeld de tweeterm yin-yang), bipolaire, seriële (Proudhon).

Binnen het kader van deze bipolaire dialectiek sluit Reclus dus niet de ogen voor de negatieve effecten van industriesteden: hun vuile lucht (nu zouden we over pollutie spreken), het grauwe en de door rook zwart geworden gevels, de monotonie van industriële bouwsels, hun lelijkheid, hun stank, het lawaai, het ongezonde (nu zouden we spreken over milieuverontreiniging). Het zijn even zovele elementen die hij noteert in zijn *Nouvelle Géographie universelle*. (Pelletier wijst hier ook op Sophie Gourlaouen, die in 2004 een studie maakte onder de titel *Élisée Reclus: Un géographe observateur des villes*.)

Reclus vergeet ook niet in de beschrijving van dat soort steden te wijzen op het harde bestaan van de arbeiders in die steden en de zaken die met die hardheid samenhangen, zoals alcoholisme, ongewenste zwangerschap, religieuze haatgevoelens. Dat hij hier oog voor heeft, hangt mede samen met het feit, dat zijn morele overwegingen omtrent slechte zeden, onder verwerping van hypocrisie, altijd politieke overwegingen kennen. Zo geeft hij aan dat de ondeugd van dronkenschap een grote bron van inkomsten voor de Engelse regering is vanwege de accijns op alcohol. Daarbij is het ook goed te weten dat de Anglicaanse kerk, zo meldt hij, in zijn tijd eigenaar was van vele honderden cabarets, die goed werden bezocht. Deze kerk had dus een immens profijt van alcoholconsumptie (Pelletier citeert hier *NGu*, deel IV).

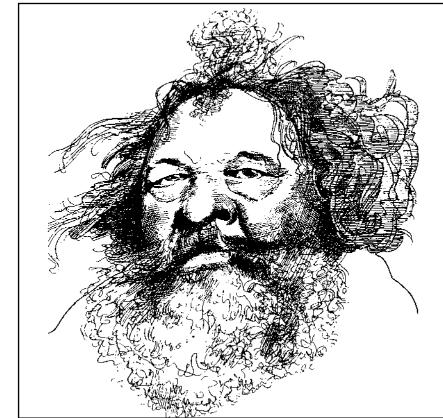
Reclus deelt het idee dat zich sinds de achttiende eeuw de 'dodelijke' stad ontwikkelt, die mensenlevens verslindt, met name kinderen, en die zich op de been weet te houden dankzij immigratie. Wat dat betreft wijst hij erop dat de levensverwachting in de stad lager is dan op het platteland. Dat werd toen, ook door Reclus, in samenhang gebracht met een algemeen verbreide theorie over ongezonde dampen. Die theorie bleek onjuist. Nadien is evenwel gebleken dat er in de juiste richting werd ge-

keken toen in de negentiende eeuw werd ingezien hoe belangrijk een goede riolering en drinkwatervoorziening is.
Aan de andere kant van het spectrum – de pracht – wijst Reclus op de architectonische schoonheid van steden, de monumenten, de schitterende uitkijkpunten, het omringende landschap, het leven en de stadse activiteiten. De hierboven genoemde Sophie Gourlaouen heeft een catalogus aangelegd van de terminologie die Reclus gebruikt om de 'pracht' te beschrijven…

EVOLUTIE VAN DE STEDEN

Élisée Reclus constateert – en deze observatie van het sociale leven *stuurt* zijn politieke overtuiging, wat ook bij Kropotkin het geval is – dat de evolutie van de steden in de richting van verbetering kan verlopen. Hij schat in dat zelfs in een burgerlijk en kapitalistisch systeem, de steden factoren van vooruitgang op het niveau van de noodzakelijke hygiëne kunnen hebben. De gegoede klasse en de arbeiders leven relatief dicht bij elkaar, reden waarom de bourgeoisie absoluut maatregelen moet nemen die bijdragen aan het verbeteren van het algemene niveau van hygiëne (infrastructuur, drinkwatervoorziening, riool…), onder druk van het voorkomen van besmettingsgevaar door vervuiling en het voorkomen van verspreiding van ziektes. Reclus: 'De geschiedenis leert dat de ziektes van de een kunnen overslaan op de ander en dat het voor de paleizen gevaarlijk is om de pest te laten heersen in de sloppenwijken'.
Het is niet het bestaan van steden, noch hun omvang, die Reclus raakt. In overeenstemming met zijn politieke opvatting, is het de sociaal-ruimtelijke ongelijkheid van de steden die hem niet bevalt en die hij veroordeelt. Waar hij zich tegen verzet is de tegenstelling die bestaat tussen aan de ene kant de bourgeoisie en de staat en aan de andere kant de uitgebuitenen en de overheersten. Die tegenstelling belet het ontwikkelen van een 'ideale' stad. Wat hij dan doet is het in verband brengen van de urbane kwestie met de sociale kwestie, waarbij een klassenonderscheid is te herkennen. Dat onderscheid, de ongelijkheid, verbeeldt zich in het bestaan van smerige steegjes en schitterende avenues.
Hij onderstreept dat de verfraaiing van de binnenstad ten koste gaat van de buitenwijken, die tot verarmde volkswijken verkommeren. Het is een problematiek die we ook tegenwoordig aantreffen. Wat zou de oplossing ervan kunnen zijn? Het antwoord van Reclus op die vraag is impliciet en expliciet. Opgeheven moet worden de ongelijkheid, die de bevolking in twee kampen splijt. Die opheffing is te realiseren, schrijft Reclus op diverse plaatsen in zijn meer politiek getinte teksten, door de sociale revolutie met als doel het libertaire communisme. Het is een voorstelling van zaken die hij evenals anarchisten als Cafiero, Kropotkin en anderen uitwerkte.

Hij wijst ook op te nemen maatregelen, die niet op een revolutie hoeven te wachten, maar die al onmiddellijk genomen kunnen worden. Hij wenst een schone, hygiënische, compacte stad, omgeven door groene gebieden, waarin de steden ook verspreid liggen. Men kan beginnen met het afbreken van armoedige buurten. In dat geval verwijst hij naar het concept van de *tuinsteden* (een concept van Ebenezer Howard (1850-1928) uit zijn boek *Tomorrow: a peaceful path to social reform*; eerste druk 1898). Het is een optie die men heden

ziet terugkeren met de aanleg van ondermeer *stadsboerderijen* (zoals in Detroit en Rotterdam). Oud-redacteur van *de AS* Cees Bronsveld publiceerde daarover onlangs een onderzoek, getiteld *Onze oogst. Sociale effecten van Rotterdamse stadslandbouwprojecten* (Rotterdam, 2014).
Als Reclus over stadsvernieuwing spreekt, is hij niet blind voor het effect, dat bij het afbreken van de achterbuurten de bewoners ervan eenvoudig worden weggejaagd. Het verbaast niet dat hij dit verwerpelijk vindt. Andere punten die hij ter discussie stelt zijn het onderscheid tussen stad en platteland en de dynamiek van de verstedelijking. Naast het tuinstadidee van Howard maken deze punten hem tot een voorloper van sommige hedendaagse stadsplanners.
Ook in Nederland komt men in dat verband verwijzingen naar Reclus tegen, zoals bij L.A. de Klerk, stedenbouwkundige en hoogleraar in Amsterdam, in zijn boek *Op zoek naar de ideale stad* (Deventer, 1980): 'In Frankrijk heerste aan het eind van de vorige eeuw een streven naar decentralisatie (in de stedenbouw) en federalisme, als reactie op de dominante positie van Parijs. De geograaf Élisée Reclus, vakgenoot en vriend van Kropotkin en belangrijk theoreticus van het sociaalanarchisme, was een vertegenwoordiger van deze stroming. Evenals Kropotkin voorzag hij op den duur een integratie van stad en platteland' (p. 236).

AANTEKENINGEN

Grondslag heeft gevormd het hoofdstuk IV (Reclus et la ville) uit Ph. Pelletier, *Élisée, géographie et anarchie*, Saint-George-d'Oléron, 2009, p. 53-74. Daarnaast vindt men in deel 5 van *L'Homme et la Terre* (1905) van Reclus relatief veel over de stad. Op internet is een artikel van hem te lezen in het Engels, The evolution of cities, oorspronkelijk verschenen in: *The Contemporary Review* (Jan/June1895); zie: http://habitat aq.upm.es/loletin/n45/aerec.en.html
Overigens, een mooie – Engelstalige – biografie van Reclus is die van Marie Fleming: *The Geography of Freedom* (Black Rose Books, Montrial/New York 1988).

RECLUS EN ECOLOGIE

Thom Holterman

Over ecologie is inmiddels heel wat geschreven. Dat Reclus als geograaf in die teksten niet of nauwelijks wordt geciteerd, bevreemdt niet. Hij gebruikte het begrip namelijk niet. Toch is het in zijn tijd al bekend. Het is aan het eind van de negentiende eeuw, zo leert Philippe Pelletier, door de Duitse geleerde, medicus, zoöloog en filosoof, Ernst Haeckel (1834-1919), geconstrueerd in de context van allerhande natuurwetenschappelijke noties. Voor een nadere uitwerking van dit onderwerp gebruik ik met name hoofdstuk 6, 'Geografie en ecologie', uit het boek van Philippe Pelletier, Élisée Reclus, géographie et anarchie *(Saint-Georges-d'Oléron, 2009).*

Haeckel richtte, ter verbreiding van zijn religieuze en politieke opvattingen in 1905 de Monistische Liga op. Zijn opvattingen kennen een holistisch idee van wat later bij anderen *deep ecology* gaat heten. Haeckel bracht ook een wetenschappelijk racisme tot ontwikkeling. Pelletier brengt dit naar voren omdat de ecologie in die tijd geconfronteerd wordt met de geografie. En dan valt op dat de Duitse geograaf Friedrich Ratzel, die we in andere artikelen al als tijdgenoot van Reclus tegenkwamen, een leerling en volgeling van de sociaaldarwinist Haeckel is. Langs die weg komt de geografie voor een deel in het verwerpelijke ideeengoed van Haeckel terecht. Het is dus niet zo maar een historische exercitie van Pelletier. Er zit een waarschuwing in die ook voor het heden zijn belang heeft.

Haeckel is niet simpelweg de bedenker van de term *ecologie*. Hij is ook sociaaldarwinist met invloed in een aantal filosofische, natuurwetenschappelijke en politieke kringen. Haeckel predikt een nieuwe 'natuurreligie', het *monisme*. Pelletier citeert een auteur daarover. 'Als de mens slechts de achter ons liggende geschiedenis van het universum is, de afstammeling van unicellulaire wezens via de aap, dan verschijnt zijn "ziel" – of zijn "geest" als een integrale natuurlijke werkelijkheid, in biologische zin. Er is in de natuur slechts één werkelijkheid: monisme'.

Waar het hier omdraait is dat de kosmos het dode en het levende, de planten, dieren en mensheid tot een eenheid, tot één maakt. In de 'natuur' wordt dan de kracht van de eenheid gezien en dus ook de maker van die eenheid. Als die kracht buiten ons ligt, zijn we er aan overgeleverd. Hier verschijnt een onaanvaardbaar determinisme, zeker voor anarchisten.

Haeckel stelt een terugkeer naar de natuurlijke werkelijkheid voor en naar één natuurlijke sociale orde. Die richt zich naar de eeuwige wetten van de 'natuurlijkheid' (wildernis; ongereptheid; niet aangeraakt door mensenhanden). In het kader van die terugkeer is het niet verwonderlijk dat hij het *eugenisme* (leer van de rasverbetering) en de doodstraf als instrumenten van selectie aanprijst. Als je dat weet is het niet meer onschuldig, dat het voorwoord in het boek van Haeckel, *Het monisme* (1897), geschreven is door iemand die bekendheid verwierf met het innemen van racistische standpunten (Georges Vacher de Lapouge; 1854-1936), zo vermeldt Pelletier.

HOLISME

Het monisme bestaat niet meer zoals voorheen. De plaats ervan is overgenomen door het… *holisme*. Dit is eveneens verre van onschuldig, want het is een politiek correcte zwarte doos geworden. Hierin vindt men van alles. Wat houdt het holisme volgens Pelletier in? Het is een systeem van denken dat het geheel onderzoekt en niet de delen. Er wordt vanuit gegaan dat het geheel (holos) niet gelijk is aan de optelsom van de delen. Het draagt iets anders in zich, dat wil zeggen 'uittredende kwaliteiten'. Deze benadering lijkt positief en interessant als ze niet leidt tot een afleiding van attributen ervan, aangeduid met termen als superieur, mysterieus, bovennatuurlijk. Zo zie je sommige natuurwetenschappers het holisme omarmen en tegelijk het sociaaldarwinisme van Herbert Spencer (1820-1903) aanhangen. Het zijn zaken die Reclus en zijn tijdgenoot Kropotkin juist afwijzen.

Zoals opgemerkt gebruikt Reclus de term *ecologie* niet. Zijn voorkeur gaat uit naar een even nieuw geconstrueerde term uit zijn tijd, te weten *mesologie* (meso, het middengebied tussen micro en macro) of ook wel de 'wetenschap van de milieus' (milieu dan begrepen als *ambiance*). Dat Reclus eerder denkt aan mesologie dan aan ecologie, vindt Pelletier logisch. De term *milieu* (voor meso) is dan al gepopulariseerd door het positivisme van August Comte (1798-1857). Het is een van de voorkeuren geworden van andere geografen van zijn tijd en volgende generaties.

Reclus gebruikt het regelmatig zonder er ooit 'omgeving' in de eco-geografische zin mee aan te duiden – zoals men dat heden kent (environment). De 'omgeving' slaat op een externe positie, iets waar een beschouwer naar kijkt; milieu vindt Reclus iets waarbij mens en natuur gerelateerd zijn.

Reclus kende Haeckel. Hij citeert hem ook herhaaldelijk en hij is van het bestaan van ecologie op de hoogte. Toch gebruikt hij die term niet. In dat geval is het niet onverstandig te analyseren welke reden Reclus daarvoor mag hebben. In dat kader citeert Pelletier een brief van Reclus waarin deze expliciet naar Haeckel verwijst. Het betoog van Reclus heeft evenwel een breder bereik. Hij spreekt over sofismen die ongelijkheden moeten rechtvaardigen, waarvan de vertolkers zelf profiteren. Het is namelijk gebruikelijk, aldus Reclus, dat iedereen de moraliteit belijdt die met zijn belang overeenkomt: 'Een hoogleraar die onderdeel uit maakt, zoals Haeckel, van de "lijfwacht" van het Pruisische vorstenhuis (Hohenzollern), of een andere hoogleraar die mensen wil onderwerpen aan de overheersing door geleerden, zoals Huxley (…)'.

Wat Reclus hiermee wil betogen is, dat onder de dekmantel van wetenschappelijke neutraliteit er ook sociale waarden bestaan, waarvan men zich rekenschap moet geven. Anders bedrieg je jezelf en anderen met de verwijzing naar 'neutraliteit'. In het zesde deel van *De Mens en de Aarde*, besteedt Reclus aan deze problematiek aandacht in hoofdstuk X, getiteld 'De religie en de wetenschap'. Wat hier met name speelt, is dat mensen als Haeckel menen dat het darwinisme – in de uitleg van hen – het socialisme de genadeslag zal toebrengen. Dit is moeilijk te begrijpen zonder kennis van de vooraf gaande discussie, zo merkt Pelletier op.

SOCIAALDARWINISME

Met betrekking tot het darwinisme moet men weten dat er eind negentiende eeuw een zwaar debat tussen verschillende stromingen werd gevoerd. In het Frans komt dit tot uitdrukking in *darwinisme social* (de stroming met de socialistische interpretatie) naast *sociaaldarwinisme* (de stroming met de antisocialistische interpretatie). Haeckel behoort tot deze laatste stroming. Maar het is begonnen met de eerste stroming. Kropotkin bijvoorbeeld wees het darwinisme niet af, maar voegde er iets aan toe: het gaat niet alleen om *strijd* als evolutiefactor (Darwin) maar ook om *wederkerige hulp* (Kropotkin). Langs een dergelijke route is ook het sociale darwinisme ontstaan, waarbij gemeend werd dat het darwinisme tot socialisme zou leiden. Dat nu bestreden Haeckel en anderen. Zij gingen er juist vanuit dat het darwinisme ongelijkheden en sociale hiërarchieën rechtvaardigde, aldus Pelletier.

In die optiek zijn dat de elementen die *onvermijdelijk* de sociale evolutie produceren (rechtvaardiging van *on*gelijkheden: er is niets aan te doen). Kortom, hier vindt historisch de volkomen omkering van de inhoud van het sociale darwinisme plaats in sociaaldarwinisme. En dat zou dus de genadeslag aan het socialisme opleveren.

In het tijdperk waarover we spreken, zijn er heel wat nieuwe termen bedacht om een naam te geven aan bepaalde wetenschappelijke opvattingen aangaande de natuur en de processen, die men op het spoor meent te zijn. We kwamen al tegen mesologie waarvan Reclus zich bedient en ecologie bij Haeckel. Daarnaast komt men tegen ethologie (1859), hexiologie (1880), bionomie (1889). Al deze nieuwigheden zijn Reclus te naturalistisch, te weinig betrokken op de *menselijke* dynamiek, te ver verwijderd van wat heden gekwalificeerd zal worden als antropocentrisch, maar wat Reclus eenvoudig *sociaal* noemt. Dat keert terug in zijn concept van de *sociale geografie*.

Het sociale verwijst naar de aanwezigheid van de handelende mens. In zijn denken zit telkens die tweeslag: niet de mens alleen en niet de natuur alleen, als er wordt gekeken naar de verhouding mens/natuur. Het handelen van de mens in de natuur is niet op zichzelf schadelijk. Maar hij verzet zich tegen de – ook in zijn tijd al – ecologische vernieling van bossen, de ontbossing van de Alpen, de erosie van de aarde en hij spreekt soms over imbecielen waar het de bedrijvers betreft. Hij maakt zijn afkeer duidelijk met betrekking tot zinloze vernietiging, zinloos voor de natuur, want ze bedreigen haar instabiele evenwicht, zinloos voor de mensheid, want zij vernielt haar eigen milieu, verlagen haar gevoeligheid en vallen haar esthetiek aan.

In dat verband kan ook opgemerkt worden dat Reclus zijn leven lang het vegetarisme bepleitte en praktiseerde.

SOCIALE ECOLOGIE

In dit licht bezien bepleit Reclus een rationele en solidaire economie. Mensen worden daarbij opgevat als beheerders van ruimte en tijd. Met deze visie verwijderd Reclus zich van elke vorm van misantropie (mensenhaat) of beperkende redenaties zoals men die wel in de *deep ecology* tegenkomt. Met dit laatste zitten we in ons eigen tijdperk en dan is het moeilijk Murray Bookchin (1921-2006) niet te noemen. Deze heeft volgens Pelletier het best de relatie mens-natuur voor het anarchisme verwoord.

Dat is waar Bookchin spreekt over *sociale ecologie*. In die optiek wordt de natuur niet eenvoudigweg begrepen als een te bewonderen landschap, maar als een geheel dat in evolutie is. Op een zelfde manier is naar de mens te kijken, niet in de zin van een serie cijfers door meting verkregen (gewicht, lengte, omvang, intelligentie enzovoort), maar als wezens die de potentie hebben om aan de ecologische evolutie een bewust zelfsturend effect te geven. Menselijke wezens zijn dus meer dan een vorm van leven, dat zich heeft gespecialiseerd om te passen in de ecologische vakjes van de natuurlijke wereld.

Bookchin zegt niet dat de mensheid ooit genoeg zal weten over de natuurlijke wereld om in staat te zijn de evolutie naar zijn hand te zetten. Maar wat de mens uniek maakt, is dat hij in staat is in te grijpen in de natuur op het niveau van het bewustzijn en met een flexibiliteit, onbekend bij andere wezens.

Deze zienswijze is een geheel andere dan die van de *deep ecology*, die zich hecht aan wat biocentrisme wordt genoemd. In zijn boek getiteld *Murray Bookchin et l'écologie sociale* (2013) gaat de Zwitserse historicus Vincent Gerber daar ruim op in. Hij wijst erop dat biocentrisme de rechten van de natuur en de gelijkheid tussen wezens in beschouwing neemt. Daar ligt ook de grondslag om het menselijk wezen niet als superieur te zien. Er is sprake van een symbiose, van een identificatie van de natuur tot een *Geheel*. Met name in de Verenigde Staten zijn de beginselen van de deep ecology populair geworden, betoogt Gerber. Men komt allerlei spirituele, mystieke, primitieve, neomalthusiaanse uitingen in de *deep ecology*-beweging tegen, zoals *Earth First!*, tot en met rond uit verwerpelijke opvattingen.

Zo pleitte in 1980 een van de oprichters van Earth First! voor het laten verhongeren van de Ethiopische bevolking, in het kader van de gedachte dat de natuur zijn eigen evenwicht moet kunnen vinden (dan moet je niet met voedselhulp komen, toch…?). Een van de regelmatige publicisten in het blad van Earth First! gebruikte het pseudoniem Miss An Tropy (van misantroop, mensenhater). Deze hield in 1987 een pleidooi voor het terugbrengen van het bevolkingsaantal. Daarin betoogde hij ondermeer: 'als de aids-epidemie niet bestond, dan moesten de radicale environmentalisten er een uitvinden'.

Dit biocentrisme met zijn verheffing van de natuur loopt dus uit op een positiekeuze gericht tegen de bevolking. En daarmee zijn we weer terug in de tijd van Reclus, waar we zagen tot welk gelijksoortige en verwerpelijke opvattingen een deel van het gedachtegoed van Haeckel leidde. Er is dus sprake van een herhaling van zetten.

Het is dan ook geen wonder dat in ons tijdperk Bookchin en zijn *sociaal ecologische* medestanders zich heftig verzetten tegen de deep ecology. Gerber laat zien hoe Bookchin in de lijn ligt met de traditie van de Verlichting en hoe hij de *sociale ecologie* integreert in de menselijkheid om een *rationele* samenleving op te bouwen, een term die bij Bookchin synoniem is voor ecologische samenleving. Zijn ecologische overwegingen wijzen een richting uit die maken, dat ze niet kunnen vervallen tot mysticisme of andere bovennatuurlijk vormen. Reclus had zich er in kunnen herkennen.

STEMMEN, KIEZEN EN REPRESENTATIEVE DEMOCRATIE

Thom Holterman

In de geboorteplaats van Élisée Reclus (1830-1905), Sainte Foy la Grande (Frankrijk), organiseerden de 'Reclusiennes' in juli 2013 een zomeruniversiteit van een week. Eén dag was besteed aan het onderwerp Kiesrecht en representatieve democratie. *Daaraan is door tweemaal vijf inleiders (ochtend- en middagzitting) op zeer uiteenlopende wijze aandacht besteed. Onder de inleiders bevonden zich door het anarchisme geïnspireerde Franse wetenschappers als René Berthier, Federico Ferretti, Gaetano Manfredonia, Philippe Pelletier. Ik zat onder hun gehoor. Een aantal elementen uit de verschillende beschouwingen inspireerde mij tot de hieronder weergegeven samenvatting van de problematiek die aan de orde kwam. Voor het genoemde onderwerp diende als uitgangspunt een motto van Reclus: 'Het hebben van stemrecht is een teken van waardigheid, het weigeren om te stemmen is een teken van scherpzinnigheid'. Een van de vragen is: waarop slaat de scherpzinnigheid?*

Een mogelijk antwoord op die vraag is het volgende. Een van de levende opvattingen in een westerse maatschappij is dat ieder voor zich weet wat voor hem of haar het beste is. In dat geval kan men niet anders concluderen dan dat openbare bestuursorganen alleen mogen optreden indien (a) het hun uitdrukkelijk is toegestaan (toestemming) en (b) zij de uitdrukkelijke instemming van de betrokkene(n) hebben. Werkt het ook zo? Het lijkt er van geen kant op! Waar zit de meer dan zo maar een weeffout?

Laten we er eens van uitgaan dat een bepaalde groep mensen een beperkt aantal van hen uit haar midden vraagt om iets voor de groep te doen (beheer van zaken bijvoorbeeld). Toestemming en instemming is hier makkelijk te regelen.

Wanneer de groepen mensen groter worden en de onderlinge verbanden losser, zal het niet of nauwelijks mogelijk zijn op directe wijze toestemming en instemming van de grote groep te verwerven. Hier gaat dan de problematiek van de vertegenwoordiging een cruciale rol spelen.

Vertegenwoordiging kent verschillende rechtsfiguren. De vertegenwoordiger en vertegenwoordigde kunnen aan elkaar gekoppeld blijven, maar ze kunnen ook ontkoppeld worden. Bovendien kan die koppeling of ontkoppeling opgelegd of vrijwillig zijn. Het is in het publiekrecht, dat we de opgelegde ontkoppelde vertegenwoordiging tegen komen: de volksvertegenwoordiging die 'het gehele volk' vertegenwoordigt. De toestemming ligt vast in een wet, die een heteronoom (van buitenaf komend) karakter heeft. De persoonlijke instemming ontbreekt geheel. Deze constructie is ondergebracht in wat *representatieve democratie* wordt genoemd. Hoe men het ook wendt of keert, dit is een uitdrukking van een *knechtschapverband*. En dat is een verband met oude wortels, namelijk tot die in de feodaliteit.

Het teken van scherpzinnigheid waar Reclus naar verwijst, is door te hebben dat het kiezen voor deze vorm van vertegenwoordiging betekent: het afzien van zelfstandig bepalen wat je het beste vindt. Daar verschijnt dus de strijdigheid tussen een van de gepretendeerde uitgangspunten van de westerse maatschappij en de verlangde onderwerping van de burger aan het geconstrueerde knechtschapverband. Hiermee is de representatieve democratie als een met de pretentie strijdige constructie ontmaskerd.

Hoe zit het dan met het idee van Reclus, dat het stemrecht tegelijk ook een teken is van waardigheid? Om daar iets naders over te zeggen is het goed enkele onderscheidingen aan te brengen, zoals stemmen en verkiezen.

VRIJ OF GEBONDEN MANDAAT

Binnen sociaalmaatschappelijke samenhandelingspatronen (vereniging, productie-eenheid, publiek bestuursorgaan) zullen er – wil men vooruit komen – beslissingen genomen moeten worden. Er zijn vele beslissingsprocedures en -constructies te bedenken. In een aantal daarvan zal het op *stemming* kunnen aankomen (afhankelijk van wat men afspreekt). Hier zit stemmen dus geklonken aan bepaalde beslissingsprocedures. In plaats van te vechten, op de vuist gaan, wordt er gestemd in alle waardigheid.

Uiteraard kan er ook gestemd worden over de *verkiezing* (de aanwijzing) van een vertegenwoordiger. Het kiezen zit hier dan geklonken aan vertegenwoordiging. Daarmee zijn we terug bij het oorspronkelijke probleem.

Vertegenwoordiging wijst op het bestaan van een mandaatverhouding tussen vertegenwoordiger(s) en vertegenwoordigde(n). De mandaatverhouding komt in twee typen voor. De ene verhouding komt tot uitdrukking via een zogeheten *blank* mandaat, ook *vrij* mandaat genoemd, en de andere via een *imperatief* mandaat, ook wel genoemd *gebonden* mandaat. Binnen het verband van de representatieve democratie wordt met het vrij mandaat van de vertegenwoordiging gewerkt, waarbij die vertegenwoordiging ook nog eens gedurende een bepaalde periode aanblijft (bijvoorbeeld vier jaar). We hebben het hier over de publiekrechtelijke lasthebber.

Ten aanzien van de situatie waarin sprake is van een dergelijk lasthebberschap stelt Reclus het volgende kort en krachtig vast: Stemmen, dat is *afstand doen* (…). Stemmen, dat is *in de val lopen* (…). Deze vaststelling is verwoord in een brief aan kameraden, gedateerd 26 september 1885. De brief werd opgenomen in *Le Révolté* van 11 oktober 1885. Van de vaststelling moest ook een waarschuwing uitgaan: loop niet in de val!

Omdat anarchisten niet van plan zijn afstand te doen van hun rechten om zelf te beslissen over wat zij het beste vinden en omdat zij evenmin van plan zijn in de val te lopen, kiezen zij voor een vertegenwoordiging – mocht het zinvol zijn daarvan gebruik te maken – waaraan een *imperatief* mandaat verbonden is. Daarbij wensen zij tevens opgenomen te zien, dat gedurende de vertegenwoordigingsperiode, de vertegenwoordiger kan worden teruggeroepen (recht van *recall*). Dat is wat zij onder democratie verstaan. Wat vinden we daarvan in Nederland terug? Niets van dat al! In plaats daarvan ontwikkelde zich het volgende.

PARLEMENT

Toen de kapitaalkrachtigen in Nederland nog als alleenheersers konden optreden, werkten hun lasthebbers met een ge-

bonden mandaat. Die lasthebbers moesten dus terug naar degenen, die zij vertegenwoordigden. Dit was zo onder het stelsel van de federatie van de zeven republieken van voor 1789. In de tijd van de opkomst van het industrieel kapitalisme was dit systeem niet meer te handhaven, vonden toenmalige machthebbers. Vervolgens is een monarchie uit de grond gestampt en een parlement opgetuigd, waarbinnen met het vrij mandaat werd gewerkt. In dat parlement waren in feite alleen de diverse sectoren van het kapitaal vertegenwoordigd en de op hun hand zijnde vertegenwoordigers van de institutionele religies (zoals de rooms-katholieke kerk). Rond 1900 was er inmiddels wel een kiezerscorps ontstaan, dat uit velen van de niet-gesitueerde klassen bestond. Die stemden veelal zoals de dominee of pastoor hen opdroeg te doen.

Onderwijl had de parlementaire kaste zich van de klassenverbanden losgeweekt. Dat gold ook voor de sociaaldemocraten. In dat geval kwam de ontkoppeling voor de bezittende klasse goed uit. Aan de ene kant had men de volksvertegenwoordigers met een blank mandaat en de aan de andere kant de kiezers die een blanco cheque uitschreven met hun stem. Resultaat: het getalsoverwicht van de niet-bezittende klassen was geneutraliseerd.
De verkleving van te verdedigen belangen en de uitwisselbaarheid van de meeste politieke partijen onderling deed de rest. Het gevaar dat van de 'democratie' leek uit te gaan voor de bezittende klasse, was verdwenen. Een ding bleef gelijk: via het opleggen van wat de vertegenwoordigers doen, is er voor de burger geen ontsnappen aan. Een feodaal knechtschapverband is onder het mom van representatieve democratie gemoderniseerd.

WAARSCHUWING

Kortom, men dient dus acht te slaan op het onderscheid tussen stemmen, kiezen en vertegenwoordigen. Elk van deze werkwoorden moet tegen het licht worden gehouden. En zoals men uit het voorgaande mag opmaken, geschiedde dat in Sainte-Foy-la-Grande vanuit een reclusiaanse gedachte.
Heel algemeen kan worden opgemerkt, dat het vrije, algemene kiesrecht een culturele verworvenheid is. Maar dit betekent geenszins dat er geen (ernstige) risico's zijn voor het ideaal van de democratie, als men het relateert aan bestaande verkiezingssystemen en typen electorale 'representatie'. Reclus' waarschuwing blijft dus van kracht.
Inmiddels zijn de organisatoren van de *Reclusiennes* in de weer voor het opzetten van een nieuwe 'zomeruniversiteit' in Sainte-Foy-la-Grande (10 tot en met 13 juli 2014). Het thema zal zijn *Les Gardiens de la terre* met als deelonderwerpen: Ecologie en Anarchie, De aarde: productiemiddel, De aarde: speelbal van de macht in de mondialisering?, en Hongerpolitiek en voedselhulp.

ÉLISÉE RECLUS EN DE UNIVERSITÉ NOUVELLE IN BRUSSEL

Wilfried Verlooy

In juli 1892 vraagt Hector Denis, hoofd van de Faculteit Wetenschappen, de geograaf Élisée Reclus om aan de Université Libre de Bruxelles *een cursus vergelijkende aardrijkskunde te doceren. Deze stemt daarin toe, maar kan zich pas vrijmaken na het afronden van zijn* Nouvelle Géographie *eind 1893. De cursus wordt voorzien voor maart 1894.*
Begin januari 1894 deelt Charles Graux, de inspecteur-administrateur van de Université Libre de Bruxelles *aan de anarchist Élisée Reclus echter mee dat de cursus wordt opgeschort. Aanleiding hiertoe vormt de bomaanslag door de anarchist van de daad Vaillant in de Franse kamer van volksvertegenwoordigers. Officieel wenst men te vermijden dat de aanwezigheid van Reclus aanleiding zou geven tot manifestaties, ingegeven door motieven vreemd aan het onderwerp van zijn cursus. Maar bij het besluit tot schorsing woog ook de vrees mee dat de benoeming van Reclus zou worden gezien als een blijk van instemming met zijn anarchistische ideeën. Het bestuur wil zich niet compromitteren bij de liberale bourgeoisie die haar zonen naar de universiteit stuurt.*

De opschorting van de cursus die Reclus zou geven, veroorzaakt heel wat beroering. De controverse leidt tot ontslag van Hector Denis als rector, tot uitsluiting van studenten en tot tijdelijke sluiting van de universiteit. Een informele groep oud-studenten, samengebracht door vooruitstrevend liberaal volksvertegenwoordiger Paul Janson, ondersteunt het protest actief. Deze groep bekritiseert niet alleen de beslissing tot opschorting, maar ook samenstelling en positie van de raad van bestuur.
Zowel in maatschappelijk opzicht als op academisch vlak was de raad conservatief. Nieuwe opvattingen braken met moeite door. Een nieuwe discipline als sociologie werd argwanend bekeken of met socialisme gelijkgesteld. Benoemingen van vooruitstrevende liberalen en socialisten waren niet vanzelfsprekend. Ook de benoeming van Reclus was niet zonder discussie verlopen. In feite werd zijn aanstelling door de raad in eerste instantie vooral goedgekeurd om de intussen tot rector benoemde Hector Denis niet meteen in verlegenheid te brengen.
Coöptatie en levenslange benoeming van kernleden hadden van het bestuur een conservatieve groep gemaakt. Strak in structuur en star in denken weerspiegelt de raad niet bepaald de evolutie aan de universiteit zelf. Indien het professorenkorps voor zowat de helft uit vooruitstrevende liberalen bestond, en er bij de studenten een kleine maar erg actieve socialistische groep aanwezig was, dan bestond de raad in hoofdzaak uit gematigde liberalen. De leden van de groep Janson behoorden daarentegen stuk voor stuk tot de vooruitstrevende, zogeheten progressistische, vleugel van de liberale familie.
Hier stonden dus dezelfde individuen en groepen tegenover elkaar, die in de Brusselse liberale familie ook tegenover elkaar stonden wat kiesrecht, sociale

maatregelen of samenwerking met socialisten betrof. Op politiek vlak had deze tegenstelling in Brussel in deze periode geleid tot een tijdelijke breuk binnen de liberale kiesvereniging, toen de gematigden zich afsplitsten om een eigen vereniging te vormen.
Naar aanleiding van de zaak Reclus zal het ook in de Brusselse vrijmetselaarsloge *Les Amis Philantropes* tot een scheuring tussen progressisten en gematigde liberalen komen. Wanneer een lid van de groep Janson voorstelt om de studenten te steunen, volgen de aanwezigen hem daarin. Maar op de volgende bijeenkomst tekenen anderen bezwaar aan tegen het onreglementaire karakter van die beslissing. Uiteindelijk staan twee even grote groepen tegenover elkaar. De tegenstanders van de groep Janson vormen een eigen zusterloge met dezelfde naam. *Les Amis Philantropes II* nemen in hun nieuwe statuten het verbod op om politieke onderwerpen te bespreken. Hun voorman zal later rector worden aan de oude universiteit. De scheuring in de vrijmetselaarsloge loopt vervolgens door in de *Université Libre* (Vrije Universiteit). Die gaat de *Université Nouvelle* (Nieuwe Universiteit) opleveren.
Op 2 Maart 1894 houdt Reclus onder ruime belangstelling zijn eerste lezing vergelijkende geografie in een zaal, ter beschikking gesteld door *les Amis Philantropes*. Dit levert geen enkel incident op dat ingegeven is door motieven, vreemd aan het onderwerp. De lessenreeks loopt in dat jaar verder en zal tijdens het volgende academiejaar voortgezet worden aan de *Université Nouvelle*.

FACULTEITEN

Meteen na het bekend worden van de opschorting had een studentenvereniging reeds het voorstel geopperd om de lessenreeks van Reclus dan maar te organiseren buiten de bestaande universiteit om. Deze gedachte wordt overgenomen door de groep rond Janson. Zij willen niet alleen de cursus van Reclus, maar ook andere lessen geven voor de uitgesloten studenten. De lezingen zullen toegankelijk zijn voor alle studenten, maar ook voor het grote publiek. Vrijwilligers bieden zich aan om les te geven, fondsen worden verzameld. Twee Brusselse gemeentes, Sint-Joost-ten Node en Sint-Gillis stellen hun raadzaal ter beschikking. Vier comités worden gevormd: voor filosofie en letteren, voor recht, voor wetenschappen en een polytechnisch comité. Herkennen we hier vier embryonale universitaire faculteiten?
Vooralsnog wil men in de eerste plaats de studenten ondersteunen. De grote toeloop bij de lezingen en de blijvende belangstelling geeft de organisatoren de motivatie om de lezingen verder te zetten, ook na de heropname van de studenten aan de universiteit. Het volgende academiejaar opent een nieuwe instelling de deuren onder de naam *Ecole Libre d' Enseignement Supérieur*, beter bekend als *Université Nouvelle*.
De lezingen – georganiseerd als protest – verzelfstandigen zich dus tot een nieuw initiatief. Aan de nieuwe universiteit wil men in meer dan één opzicht vorm geven aan al datgene wat op de oude geen ruimte kreeg. De studenten zijn door twee afgevaardigden met raadgevende stem betrokken bij het bestuur. (Iets waar men aan de oude universiteit vruchteloos naar streefde.) Het onderwijs zelf breekt met enkele destijds traditionele lesvormen: het biedt meer ruimte aan zelfstudie en voorziet in syllabussen en leeslijsten waar studenten elders nog vaak dienden te noteren wat door de professor werd verkondigd. Op wetenschappelijk vlak stoelt de nieuwe universiteit zich op het positivisme. De nieuwe Brusselse universiteit zou vooruitstrevend zijn, antidoctrinair maar niet partijgebonden.

Bij haar oprichting telt de instelling enkel een filosofische en een rechtskundige faculteit. Een medische en een wetenschappelijke faculteit worden het daaropvolgende jaar wel opgericht, maar moeten vijf jaar later worden stopgezet om financiële redenen. De *Université Nouvelle* beschikt daarmee niet over de vereiste vier faculteiten om wettelijk erkend te worden. Daarom kan ze dus ook geen erkende diploma's uitreiken. Ze telt in haar bestaan dan ook vooral buitenlandse studenten voor wie dit niet zo'n probleem is.
Het nieuwe initiatief werd gedragen door vooruitstrevende liberalen en socialisten. Hier vond de nieuwe universiteit geldmiddelen en lesgevers. Met name de kennissenkring van vooruitstrevend jurist Edmond Picard speelde een belangrijke rol bij de oprichting. Men treft onder de professoren dan ook tal van juristen aan, maar evengoed schrijvers en kunstenaars als Emile Verhaeren of Georges Eekhoud. Ook tal van jonge aankomende intellectuelen onder wie Louis de Brouckère en Emile Vandervelde.
Guillaume de Greef had tijdens de controverse als enige de oude universiteit verruild voor de nieuwe. Aan de oude universiteit betreurden de vooruitstrevende studenten en professoren het nieuwe initiatief waarin ze een verzwakking van de vooruitstrevende krachten aan de oude universiteit zagen.
Voor de initiatiefnemers van de *Université Nouvelle* was de oprichting van de nieuwe geen doel op zich, maar een middel om de oude te hervormen, en vernieuwen. Hereniging met de oude bleef hun doel. Zij vertrouwden in deze op de verdere ontwikkeling van de opvattingen die ze zelf uitdroegen en het doorsijpelen daarvan in het maatschappelijke en intellectuele leven. Ze zagen zichzelf en hun initiatief als de voorlopers van een komende intellectuele en sociale evolutie.
Maar in dit perspectief benadrukten ze wel wat volgens hun de tekortkomingen waren van de oude zoals die in de zaak Reclus naar boven waren gekomen. De oude universiteit 'beschikte niet langer over die geest van ruime onafhankelijkheid en hoge menselijkheid die haar bestaansreden vormde. Beetje bij beetje was ze een gewone onderwijsinstelling geworden, bevreesd en neutraal. Ze vertegenwoordigt belangen, geen ideeën.' En 'indien ze nog advocaten, dokters en professoren vormt, dan vormt ze niet langer mensen.'

INSTITUUT VOOR HOGERE STUDIES

Reclus zelf toont zich behoedzamer (en tegelijk radicaler) wanneer hij aan Jean Grave over de nieuwe instelling schrijft: 'Men moet het belang ervan niet overschatten, want men kan het examenprogramma, het systeem van diploma's niet veranderen en de studentenbevolking zal bestaan uit geprivilegieerden… ondanks de mooie strijdkreet van de nieuwe universiteit 'laat ons mensen vormen!' zal ze tot op zekere hoogte ook bijdragen om uitbuiters te vormen. Zelf reken ik veel meer op een ander deel van het onderwijs, dat vertegenwoordigt wordt door het *Institut des Hautes Etudes* en door de lezingen van de

Extension Universitaire die zich richten tot het grote publiek en noch bachelorsdiploma's noch doctoraten zullen opleveren.'

Reclus zal inderdaad vooral werkzaam zijn aan dit instituut voor hogere studies waar de nadruk ligt op wetenschappelijke vorming. Hier krijgen ook vakgebieden en onderwerpen ruimte waarin niet is voorzien in de gebruikelijke of officiële programma's. Verhaeren doceert er kunstgeschiedenis, De Greef sociologie, broer Élie Reclus geeft er uiteenzettingen over etnografie en mythologie. Mettertijd ontstaat rond Élisée en zijn neef Paul een Geografisch Instituut. Hier kwam zowat elk aspect van aardrijkskunde aan bod: geologie, cartografie, topografie, antropologie. Studenten schreven er ook aan monografieën of tekenden kaarten. De zorg voor geschikt pedagogisch materiaal in de vorm van kaarten, reliëfweergaven en schaalmodellen was een andere grote bekommernis van de libertaire geograaf.

Het valt niet te bestrijden dat de nieuwe universiteit met dergelijke initiatieven haar tijd vooruit was. Hoe naïef het door haar stichters ten toon gespreide vooruitgangsoptimisme achteraf ook moge klinken. Officieel georganiseerd onderwijs in de geografische wetenschap zou in België pas in 1929 het licht zien. Dat is bijna vijfentwintig jaar nadat Reclus begraven was. Ook de verhoopte toenadering tot de oude universiteit liet op zich wachten. Daarvoor was de kloof die in 1894 werd geslagen te diep. Pas nadat aan de oude universiteit zelf nieuwe, meer vooruitstrevende personen in de plaats van het oude bestuur kwamen, kreeg toenadering een kans. Het zou tot na de Eerste Wereldoorlog duren, dat de *Université Nouvelle* werd opgeheven en enkele professoren een leerstoel verkregen aan de oude universiteit.

LITERATUUR

Over de zaak Reclus en de *Université Nouvelle* is al wel het een en ander gepubliceerd. Doorgaans in het Frans. Bovendien betreft het steeds aspecten. Een omvattend, laat staan volledig overzicht is mij in elk geval niet bekend. Francine Noel, *1894 l'Université libre de Bruxelles en crise* (Brussel, 1988) schetst de affaire en de tegenstellingen tussen gematigden en progressisten in detail. *Élisée Reclus. Colloque organisé à Bruxelles les 1 et 2 février1985 par l'Institut des Hautes Etudes de Belgique et la Societé Royale Belge de Geographie* (Brussel, 1986) bevat uiteenlopende bijdragen over diverse aspecten. De houding van de anarchistische beweging in deze wordt als een gemiste kans beschreven door Jan Moulaert, *Zwart en Rood, de anarchistische beweging in België* (Leuven, 1995).

L'HOMME ET LA TERRE

Een causerie op papier

Rudolf de Jong

Lange tijd heb ik gedacht dat L'Homme et la Terre (De Aarde en de Mens), *gepubliceerd tussen 1905 en 1908, dus grotendeels na de dood van Reclus, een aardrijkskundeboek was. De titel – De mens en de aarde – en het beroep van de schrijver gaven daar natuurlijk aanleiding toe. Het is echter een geschiedenis van de mensheid. Overigens is het onderscheid tussen geschiedenis en geografie bij Reclus betrekkelijk. Het motto van het boek is: 'Geografie is niets anders dan geschiedenis in de ruimte, net zoals geschiedenis niets anders is dan geografie in de tijd'.*

In de inleiding heeft Reclus het over de sociologische conclusies die hij uit zijn sociaalgeografische studies trok. De 'klassenstrijd', het zoeken naar een evenwicht en het soeverein besluiten en handelen van personen. Die ziet hij als de permanente krachten in de chaos van de historische gebeurtenissen. Klassenstrijd plaatste hij tussen aanhalingstekens, ongetwijfeld omdat hij die breed opvat, ook tussen standen en binnen dezelfde sociale groepen, in feite alle sociale en economische strijd. Tegelijkertijd is de geschiedenis van samenlevingen veel meer dan klassenstrijd.

Het woord 'aarde' staat niet voor niets in de titel en voor meer dan sociale geografie. In de tweede helft van de vorige eeuw werd de geschiedschrijving sterk beïnvloed door het Franse historische tijdschrift *Annales*. De school rond dit tijdschrift legt sterk de nadruk op structuren en streeft een integrale geschiedschrijving na waarin factoren als klimaat, geologie, demografie, techniek en natuurlijk sociaaleconomische omstandigheden verwerkt worden.

Baanbrekend werd een studie van Fernand Braudel uit 1949 over de Middellandse Zee in de tijd van de Spaanse vorst Filips II. De drie delen behandelen achtereenvolgens het milieu (klimaat en geologie) dus veranderingen op de zeer lange termijn; lotsverbondenheid en sociale veranderingen, dus zaken van lange duur; tenslotte de gebeurtenissen (de politiek en de personen).

Reclus deed mij hier sterk aan denken en daarin ben ik niet de enige naar ik ontdekte. Philipe Pelletier die in zijn boek *Elisée Reclus, geographie et anarchie* ook *l'Homme et la Terre* ter sprake brengt vindt zelfs dat de braudéliens Reclus wel wat meer eer hadden mogen bewijzen.

Uit de benadering van de geschiedenis via ontwikkelingen op de lange en zeer lange termijn vloeit voort dat de school van *Annales* zich afzet tegen 'l'histoire évenemente' waarbij de nadruk ligt op de rol van personen en gebeurtenissen; deze worden ingepast in de onderliggende ontwikkelingen op veel langere termijn. Bij Reclus is dat zelfs zeer uitgesproken het geval.

Dit is des te opvallender omdat juist in zijn tijd, waarin het nationalisme tot bloei was gekomen, veel geschiedschrijverij in het teken stond van grote mannen en glorieuze – veelal – militaire

overwinningen; standbeelden en nationale monumenten onderstreepten dit.
De meeste hoofdstukken van *l'Homme et la Terre* worden voorafgegaan door een historische notitie van twee pagina's waarin dan enkele historische gebeurtenissen als in een jaartallenboekje worden vermeld, evenals de namen van belangrijke personen uit die tijd. Dat zijn vrijwel altijd kunstenaars, schrijvers, denkers en wetenschappers. Zo worden Erasmus, Spinoza en Rembrandt vermeld, maar Willem van Oranje en Johan de Witt niet.

BESCHAVINGEN

Over de persoon van de toch zo, zeker rond 1900, tot de verbeelding sprekende figuur van Alexander de Grote – door Reclus systematisch de Macedoniër genoemd, vorsten zijn nimmer groot bij hem – lezen wij praktisch niets, en evenmin over zijn veldslagen en veroveringstochten. Deze beroemde veroveringstochten, die vrijwel de gehele toenmaals bekende wereld in zijn macht brachten, staan – zonder jaartallen – alleen aangegeven op een kaartje waarop alle door hem gestichte steden voorkomen evenals hun huidige namen.
Wèl schrijft Reclus uitvoerig over de betekenis die Alexandrië zou krijgen en we leren dat de krijgsbuit voornamelijk tot gevolg had dat in Griekenland de rijken rijker en de armen armer werden. Het Hellenisme, het cultureel en economisch mondiaal worden van de door Alexander veroverde wereld, is niet aan hem te danken. Alexander was gewoon de laatste van de Perzische koningen.
Er is nog een derde opmerkelijk aspect aan Reclus' geschiedschrijving. Het ontstond in de tijd dat Europa heerste over de wereld. Dit weerspiegelde zich in de geschiedschrijving. Nu staat in *l'Homme et la Terre* de Europese geschiedenis eveneens centraal maar van het neerkijken op andere en vroegere beschavingen, zo gewoon in die dagen, is bij Reclus geen sprake. Zij krijgen alle eer waarover Reclus, gegeven de stand van de historische wetenschap, kon beschikken. De werkelijke kracht van Reclus werk ligt in de uitgesproken persoonlijke en libertaire visies op het verloop van de geschiedenis.
Wat eveneens ontbreekt is het vanzelfsprekende van de historische ontwikkeling. Van Hegels uitspraak 'de wereldgeschiedenis is het wereldgericht' die bij marxisten voerde tot de opvatting dat de geschiedenis wel moest verlopen zoals die verliep, vind je niets terug bij Reclus. Integendeel, voor de overwinnaars in het historisch proces heeft hij, zeker wanneer het de macht betreft, doorgaans geen enkele sympathie.
Voor het absolutisme van de koningen met zijn centralisatie, dat velen als een 'noodzakelijke fase' zien in het historische proces van verburgerlijking van de samenleving, heeft hij geen goed woord over. Hij ziet slechts de vernietiging van de vrijheden en rechten van personen, steden en groepen, verarming van de bevolking. Helaas, en naar mijn mening ten onrechte besteed hij ook nauwelijks aandacht aan de Nederlandse republiek die met zijn federale structuur een alternatief vormde.
Decennia geleden kocht ik een exemplaar van *l' Homme et la Terre* op een Franse rommelmarkt. Zes fraaie donkerrode banden, ongeveer 3600 bladzijden A4-formaat, circa 900 illustraties en 600 kaarten.
De zes banden omvatten vier delen (boeken) die de historische perioden omvatten. De voorouders; de oudheid, die Reclus in Iran laat aanvangen en waarin hij ook China, India en de 'werelden veraf' behandelt; de moderne wereld die hij begint met Jezus en de christenen en, uitzonderlijk, door laat lopen tot 1900; hedendaagse geschiedenis (hedendaagse wereld was misschien een betere titel geweest!). Door het structurele karakter van het boek treft men hoofdstukken aan met titels als Werk, Communes (Stedelijke gemeenschappen), Monarchieën, Ontdekking van de wereld, Opvoeding, en dergelijke.
Bij het doorbladeren valt direct de aandacht op de illustraties en de kaarten. Wat opvalt is hoe talrijk de kaarten zijn van louter geologische aard. Kaarten over politieke veranderingen en militaire operaties zijn zeldzamer; culturele kaarten zijn dikwijls heel instructief. Fr. Kupka verzorgde mooie illustraties. Er zijn talrijke foto's uit de tijd van Reclus die men eerder in een antropologisch boek verwacht. Ze zijn echter zeer functioneel.
Om van het laatste een voorbeeld te geven, in het eerste deel, dat over de prehistorie handelt, vind je een afbeelding naar een foto van een vergadering van indiaanse vrouwen die de Grote Raad van hun stam vormen (I 249). Het past goed bij het betoog van Reclus, dat je het matriarchaat veelal aantreft bij jagers en verzamelaars. Bij herdersvolken het patriarchaat. Bij de eersten hebben de vrouwen, die verzamelen en waar de mannen vaak langere tijd afwezig zijn een belangrijke economische rol en daardoor politieke macht; herders zijn mannen. Kaarten en illustraties zijn altijd meer dan plaatjes. Zij vormen, ook door de onderschriften, een onderdeel van het verhaal.
Max Nettlau, de anarchistische historicus, schreef in zijn gedetailleerde biografie uit 1928 over Reclus: 'Ik ken geen werk dat zo moeiteloos en liefdevol de lezer de verste uitzichten geeft op het leven op aarde, de oorsprongen ervan en de hoop die het geeft... (…) *L' Homme et la Terre* kan als de schoonste bloem van de bestaande anarchistische literatuur gelden en als een van de liefelijkste vruchten van de wetenschap' (321).
Een geestverwant die Reclus een citaat van Machiavelli had gestuurd kreeg te horen dat hij diens heldere en objectieve stijl miste, maar dat er in zijn boek misschien meer 'menselijke tederheid te vinden was, en dat is ook niet te verachten' (Nettlau 316). Dit kan ik onderschrijven – al lees ik Frans niet zonder woordenboek. Zijn stijl is, al maakt hij lange zinnen, in ieder geval helder en pakkend.

REFERENTIEKADER

Eerlijk gezegd, heb ik de 3600 pagina's van mijn sieraad voor de boekenkast niet doorgewerkt. Vandaar de term causerie in de titel van dit verhaal. Wel profiteerde ik ervan om te weten te komen hoe Reclus over bepaalde onderwerpen dacht. Zo in stukken over anarchisme en antisemitisme en anarchisme en de islam die eerder verschenen in *de AS*. En erin bladeren doe ik af en toe. Je kan er moeilijk mee ophouden. Want elke keer stuit ik wel op iets dat mij verrast en word ik getroffen door zijn menselijke tederheid.
Verassend is de zeer persoonlijke kijk van Reclus, waarin regelmatig zijn anarchistische referentiekader naar voren komt zonder dat hij daar expliciet op wijst. Daarbij komt zijn wetenschappelijke instelling waardoor gebeurtenissen nooit op zichzelf staan maar van context worden voorzien, vaak in een nuchter realisme. Ik geef een staaltje van het laatste.

Naar aanleiding van de kruistochten merkt hij op dat de geschiedschrijving eeuwenlang in handen van priesters is geweest die de feiten in het voordeel van hun geloof presenteren. Hun tegenstanders sluiten zich daar overigens graag bij aan om de duistere middeleeuwen te kunnen contrasteren met de verlichting die de emancipatie van het vrije denken inluidde . 'Maar katholieken en vrijdenkers vergissen zich in gelijke mate. Feit is dat de geloofsijver, het mystieke leven, altijd uitzonderingen zijn in een samenleving. (…) Bijna alle mensen lijden een natuurlijk leven zonder te zoeken naar het hoe en het waarom van hun verschijning op aarde.' (III 538).
Overigens lezen we over de inname door de kruisridders van Tripoli in de Libanon, waar zich toen de misschien mooiste bibliotheek ter wereld bevond: 'de barbaren van het Westen, trouw aan hun christelijke tradities, konden niet nalaten deze aan de vlammen prijs te geven.' (III 576)
Wat maakt *L'Homme et la Terre* nu tot die schone bloem in de anarchistische literatuur waarvan Nettlau sprak? Het is niet vanwege zijn behandeling van het anarchisme als idee en beweging of informatie over anarchistische tendensen in een ver verleden (al is die er wel eens). Aan anarchisme of socialisme als zodanig wordt geen speciale paragraaf gewijd.
Het anarchisme zit, ik wees er al op, in de geesteshouding van waaruit Reclus zijn visie geeft op ontwikkelingen en gebeurtenissen. Over zijn beschouwingen hangt als het ware een vanzelfsprekende afkeer van onderdrukking en een even vanzelfsprekende waardering voor menselijkheid, zelf doen, autonomie en vrijheidsliefde.
Daarbij koppelt hij deze zaken nooit automatisch aan een bepaalde klasse of sociale groep, noch aan een bepaalde ideologie of richting. Zijn geestelijke instelling doet mij aan de mildheid van Clara Meijer-Wichmann denken die eveneens zocht naar verklaringen, niet naar veroordelingen. Ik weet niet of Clara *L'Homme et la Terre* gelezen heeft; ze zou in ieder geval gelukkig zijn geweest met hetgeen Reclus over het feminisme schreef.

De eerste feministische golf die rond 1900 ontstond kreeg vooral aandacht door de suffragettes in Engeland. De feministen werden door de meeste socialisten en ook door veel anarchisten gekritiseerd en zelfs bestreden omdat zij opkwamen voor dameskiesrecht en niet voor vrouwen- en algemeen kiesrecht. Reclus ontkent niet dat deze dames doorgaans niets van arbeiders moesten hebben maar hij prijst de moed waarmee zij zich het lot van prostituees aantrokken en vervolgt: 'Het is duidelijk dat alle grieven van de vrouw tegen de man terecht zijn: de grief dat de arbeidster minder verdient dan de arbeider voor hetzelfde werk, de grief dat men de echtgenote straft voor misdaden die pekelzonden zijn bij de echtgenoot, de grief van de burgeres aan wie men elke politieke activiteit verbiedt, die moet gehoorzamen aan wetten die zij niet heeft helpen maken, belasting betaalt waarin zij niet heeft toegestemd.' (VI 214). Vervolgens merkt hij op dat deze feministen weliswaar een beroep doen op regeringen en wetgevers maar dat de ervaringen hen zullen leren dat men niet om de vrijheid moet bedelen, met moet die veroveren. Dan zullen zij ook gaan inzien dat hun zaak samenhangt met die van allen die onrecht wordt aangedaan.

VOORUITGANG

Terugkomend op anarchisme en socialisme; als georganiseerde bewegingen mogen die goeddeels ontbreken, de Franse revolutie ('deze grootse periode, de schoonste die de mensheid beleefd heeft' (V 22)), de sociale strijd en revolutionaire gebeurtenissen doen dat beslist niet. Hij past als altijd de strijd in, in het geheel van de maatschappelijke ontwikkelingen. Zo vinden wij in het hoofdstuk over industrie en handel een paragraaf over de 'constante staat van oorlog in de fabriek'. Hierin lezen we: 'Door het contract zelf staan de belangen tegenover elkaar: de oorlog is dus fataal, constant, of die nu slapend is of openlijk verklaard.' (VI 313 en 338).
De Eerste Socialistische Internationale uit 1864 heeft, als enige socialistische vereniging, wel een specifieke paragraaf gekregen. Maar over het organisatieleven, de congressen en dergelijke vernemen we niets. Marx en Bakoenin komen in de tekst zelf niet voor. Wel is er van beiden een fraaie foto (V 230 en 231) en leest men in het onderschrift dat de eerste de centraliserende en socialistische richting vertegenwoordigde, de tweede de federalistische en anarchistische.
Reclus wijst erop dat de Internationale ontstond door het samenkomen van bannelingen in Londen, van individuen. De betekenis van de organisatie schuilde evenwel in het feit dat eenvoudige arbeiders uit allerlei landen spontaan ontdekten dat zij broeders waren en op basis van vrijwilligheid konden samengaan ondanks alle tradities en de wetten van hun regeringen.
In hetzelfde hoofdstuk behandelt Reclus ook de Commune van Parijs uit 1871, waar hij, zelf oud-communard, overigens zonder haar af te vallen, redelijk kritisch over is. Dit hoofdstuk, waarin allerlei internationale gebeurtenissen de revue passeren, sluit het deel over de moderne geschiedenis af en heeft als motto: 'Verzoening tussen kapitaal en arbeid is onmogelijk maar elke nieuwe strijd schept ruimte voor overeenkomsten die de gerechtigheid dichterbij brengt.' (V 227).
Dit motto tekent Reclus vooruitgangsoptimisme. Vooruitgang is echter nooit automatisch, die moet komen van persoonlijke en gezamenlijke initiatieven, in het geleidelijk aan doordringen van humanitaire opvattingen en verhoudingen. Niet alleen op sociaaleconomisch gebied, op alle terreinen van het leven. Hij hoopt en verwacht dat de volkeren langzaam en niet van boven af naar elkaar toe zullen groeien en er een werkelijk besef van mensheid zal ontstaan.
Het kan niet verbazen dat *L'Homme et la Terre* op vele punten wetenschappelijk gedateerd is, meer dan ik hier heb kunnen aangeven. Verbazingwekkender is dat het boek na honderd jaar nog zo fris en actueel aandoet. Het werk is meer dan een sieraad voor de boekenkast, het is een sieraad van het anarchistische denken.

AANTEKENINGEN

L'Homme et la Terre verscheen in Parijs bij Librairie Universelle. Er bestaat een Spaanse uitgave. Citaten heb ik aangegeven met eerst het deel, daarna de pagina's.
Max Nettlau, *Élisée Reclus Anarchist und Gelehrter (1830-1905)*, Berlin Verlag 'Der Syndikalist', Fritz Kater, Berlin 1928, 343 S. Er is een uitgebreide Spaanse vertaling.
Philippe Pelletier, *Élisée Reclus géographie et anarchie*, les Éditions du Monde libertaire; Les Éditions libertaires, Paris 2009, 241 p.

VREDE EN VRIJHEID VAN MENINGSUITING

André de Raaij

Ongedoofd vuur

Een kameraad die helemaal de geest had gekregen in de woestijn van Nevada, waar de proefplaatsen van atoombommen en de lanceerplaats van onbemande bombardementsvliegtuigen ('drones') zijn, ('been there, done that') wilde de Nederlandse vredesbeweging benaderen om deze te activeren ten aanzien van die dingen. Kabinet Bruin II wil er immers ook een stel aanschaffen, natuurlijk 'om te verkennen' voor 'vredesoperaties' zoals oorlogshandelingen tegenwoordig gestandaardiseerd genoemd worden. Pas in een later stadium worden zij misschien van bommen voorzien – zeggen ze.

De wat treurige vaststelling: er ís geen vredesbeweging van belang in Nederland meer. De wet van de remmende voorsprong, de voorsprong die Nederland gehad heeft sinds de dagen van Domela, IAMV/IAMB en Internationale Broederschap, heeft hard toegeslagen na de mobilisatie van de vroege jaren tachtig (en de strovuuropflakkering voor de invasie in Irak). Waarschijnlijk op geen gebied is de kloof tussen mogelijke inzet van nieuwe(re) generaties en de oude, 'gestaalde kaders' groter. Wat men ziet zijn sites die – in gedateerde opmaak – mededelen dat zij ergens in 2012 zijn bijgewerkt. Dan maar beter papieren bladen, maar het probleem daarvan is dat de verkooppunten drastisch zijn uitgedund, zoniet verdwenen. Het blijkt dat men in de 'oude' beweging er wel over tobt dat de aansluiting met 'de jongeren' gemist wordt. Ik schrijf de volgende generaties allesbehalve af: het lijkt mij dat er gedacht moet worden in termen van andere uitingen en misschien andere actievormen.

Nooit radicaal geweest maar wel mobiliserend waren de met kerken verbonden clubs als Pax Christi en het Interkerkelijk Vredesberaad. Zij zijn nu samengevoegd onder de ellendige naam Pax voor Vrede, noemen zich niet pacifistisch – ik vernam dat men zelfs niet tegen drones is – en steken veel tijd in allerhande overleg, waarvan men Domela parafraserend zou kunnen zeggen: de overeenkomst is gesloten, de oorlog kan beginnen. Vredesbeweging Pais en Vredessite missen een uitnodigende vormgeving, het is jammer maar helaas. *Vredesmagazine* en een documentatie- en actieondersteunende site als Stop de wapenhandel zijn wel goed bijgehouden. Kerk en Vrede, ooit een verbond van predikanten, presenteert zich nu als een vereniging waarvan men lid kan worden, met een goede site. Het kan zijn dat de naam dezer dagen mensen weerhoudt – religie of geloof mag ('weer'), kerk of godsdienst liggen nog steeds moeilijk.

Voor de zekerheid heb ik er online *Peace News* nog eens op nageslagen, de tijden dat ik het iedere week kocht om bij te blijven zijn zelfs online voorbij – en ik zie de gebruikelijke wensdromen weer inzake Oekraïne en Syrië (trotskisten verkopen die nog gretiger dan anarchistisch angehauchte pacifisten) – laat maar. De dagelijkse dosis van de rechtse anarchisten van Antiwar.com is ruimschoots voldoende.

Er zijn vele sites waar de regelmatig verschijnende stukken van Joke Kaviaar op gekopieerd worden. Zij wordt vervolgd wegens opruiing, een oude truc om anarchisten aan te pakken en de beste methode is de teksten waarvoor zij vervolgd wordt of vervolgd kan worden zo veel mogelijk te verspreiden – in papieren vorm en online. Als de deadline voor deze rubriek sluit is haar hoger beroep in gang, kijkt u zelf hoe het haar vergaat. Bijvoorbeeld op devrije.nl, wat nog steeds als de voortzetting online van *De Vrije (Socialist)* mag gelden maar als nieuwsstroom is het enigszins tot stilstand gekomen. Dat het oudste lang voortbestaande anarchistische blad van Nederland al tijden verdwenen is als papieren uitgave is iets waar we mee hebben leren leven.

Dat *Freedom* er mee stopt is schokkend, maar ook voor dit blad geldt: de mogelijke verkooppunten, en, laten we wel wezen, colportagemomenten, zijn drastisch uitgedund zoniet verdwenen. Het sinds 1886 bestaande blad heeft nu het eind in zicht is nog 225 abonnees, en dat mag wel schokkend weinig heten. Het veerde nog even op na een bomaanslag op de winkel vorig jaar maar het papieren blad verdwijnt. Online gaat het door en het ziet er op de site goed uit.

Een tijdschrift dat alweer langer gestopt is op papier is *Onvoltooid Verleden*. Nu het Jaarboek Anarchisme ten einde is, en in aanvulling op de memoirestukjes in deze rubriek (waarvan hieronder een dubbele aflevering om het vervolgverhaal niet te veel te rekken) ben ik toegetreden tot de redactie van dat blad. U mag redelijkerwijze door bronnen ondersteunde stukken over bijvoorbeeld de bewegingen van de jaren zeventig verwachten, en ik beveel het u uiteraard volstrekt belangeloos aan.

Centraal Station

Wat voorafging: na een overval door de politie op een geheel studentencomplex in Amsterdam-Noord wordt onder leiding van een oudere bewoner met ervaring de muurkrant van de flat omgezet in een literair tijdschrift: *Centraal Station*.

Centraal Station zou het ingedutte Nederlandse literaire wereldje opschudden, voor Sherre, de Flamboyante Man, stond dit haast bij voorbaat vast. Ik schreef er twee gedichten voor die hij verrast en vol lof in ontvangst nam. Op redactietreffens in een tapperij in de binnenstad zei hij tegen een buitenstaander die wel aan de zelfde tafel zat: 'Je weet het niet, maar je zit tegenover de beste dichter van Amsterdam van dit moment.' Bewonderende blikken – en ik, wat moest ik zelf zeggen?

En toen werd hij op een kwaad ogenblik van zijn kamer in het studentenhuis gegooid wegens consequente wanbetaling. Hij verdween een tijd uit beeld, en omdat ik mijn leven opnieuw moest inrichten, uit de 'Anarchistische Partij' getreden zijnd, wachtte ik maar af hoe het verder zou gaan. Hij was naar de interessantste actiebuurt van Nederland verhuisd, via het Tehuis voor Arbeiders (dat toen nog als zodanig functioneerde), de Nieuwmarkt. Daar trof ik hem tenslotte aan in een onherbergzaam pand, en niet alleen. Ik had niet de indruk dat dit nu een omgeving was waar hard en effectief aan een literair tijdschrift gewerkt kon worden, maar hij vertelde dat hij dit dan ook deed in Paradiso, waar er ruimte voor was. En het tijdschrift lag op schema, daar hoefde ik mij geen zorgen over te maken.

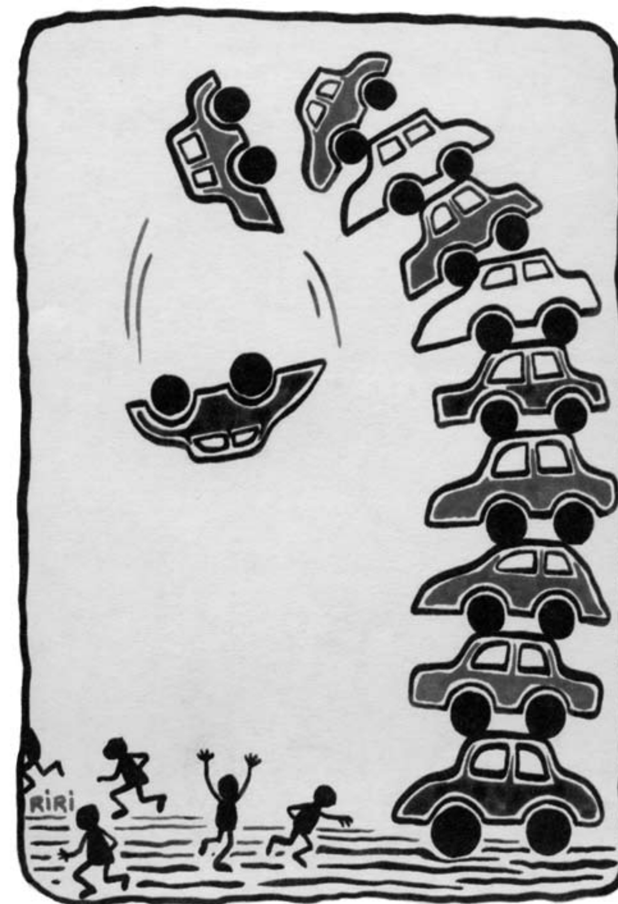
Maar de volgende keer dat ik hem sprak bleek het idee een dialectische sprong voorwaarts gemaakt te hebben. Alles goed en wel, al die teksten voor dat tijdschrift, en het zou er zeker komen, maar waren al die bezigheden rond het blad niet eigenlijk een vorm van theater geweest? Er lag hier materiaal voor een theatergroep en hij had daar al vastomlijnde ideeën over: het Fasetheater Pierre Overney ging de groep heten (ik moest hem corrigeren op het punt van de naam van de door de politie vermoorde Franse maoïst naar wie de groep genoemd zou worden; ik herinnerde mij dat hij als te herdenken aan de orde was geweest in het mede door mij geredigeerde en uitgegeven blad *Repressie Revue*.)

Klaas, Nieuwmarktactivist die het wel zo prettig vond ook te blijven wonen in de studentenflat in Noord, ver van het strijdgewoel, en ik zouden stukken gaan schrijven, dat voelde Sherre bij voorbaat aan. Wij dachten aan een theatrale benadering van het fenomeen Koffiebar Roodmerk, waaraan deze rubriek via een hoofdgerecht zijn naam ontleent. Het functioneren van deze collectief beheerde bar was puur theater. Maar eerst, vond Sherre, moest ik mij verdiepen in de

theatertheorie van niemand meer of minder dan Aristoteles. Als ik mij aan diens richtlijnen hield zou het zeker in orde komen.
Hetgeen ik deed, aangevuurd door zijn enthousiaste en onweerstaanbare charme, een combinatie die nog steeds veelbelovend was. En overeenkomstig de aristotelische regels schreef ik een stuk dat eenheid van plaats en handeling inhield, en waarin een koor commentaar zou geven op wat zich in het stuk ontrolde. Dit koor, vond Sherre, zou gevormd moeten worden door manshoge tuinkabouters. Het idee was zo absurd dat ik het verwerkte: een met een hengel en een met een gieter, wat tot de formidabele regieaanwijzing leidde: 'De gieter gaat af'.

Pianospel

Het toneelstuk was geïnspireerd door het gedicht Aan Betsij van François HaverSchmidt, alleen waren er nu twee meisjes in het spel en een aarzelende jongeman die beiden interessant vond en zich verder geen raad wist met hun aanwezigheid. Ik ga het stuk niet navertellen. Sherre kwalificeerde het als een 'klassieke komedie'. Deze betiteling klonk voor mij niet als aansluitend bij de weemoed van de mannelijke hoofdrol. Maar een komedie is niet per se een lach-of-ik-schietstuk, al besefte ik dat op het ogenblik zelf niet.
Het duurde nog een tijd – ik hoorde af en toe dat er gerepeteerd werd – tot ik een keer zo'n repetitie kon bijwonen. Inmiddels kan ik misschien de bedoeling achter het idee van 'fasetheater' met de achtergrond van de wiskundige als regisseur beter plaatsen, maar wijsheid komt altijd achteraf, zeker als je twintiger bent. De beoogde acteurs liepen op de tonen van Sherres pianospel in een kringetje rond en droegen hun tekst voor (van papier nog in dit stadium). Ik had het gevoel dat de rol van het koor dat ik had geïntroduceerd en het bestuderen van de aristotelische regels hier geheel opzij waren geveegd. Ik ontplofte en was eigenlijk niet tot bedaren te krijgen. Ik gelastte verdere repetities af en dit was het einde van het Fasetheater Pierre Overney. De theatrale verbeelding van koffiebar Roodmerk is er dus al helemaal niet gekomen.
Toch is Sherre, oftewel Waling, of preciezer nog: Jan Gerhard Waling Dijkstra, mij bijgebleven als veel meer dan een vreemde vuurpijl in een twintigersnacht. Zijn peroraties over Althusser, die op dat ogenblik nog niet in de mode was bij zogeheten marxisten in Nederland; de toespelingen op zijn bestaan als zigeuner (geen nieuw-politiek-correcte woorden voor hem); zijn uitvaren tegen Nederland dat met zijn gebrek aan literair klimaat verstikkend werkt voor talent. Daar kwamen zijn vermaningen in beeld: verhuis naar het zuiden, Brussel, Parijs, blijf hier niet anders wordt het nooit iets met je. Misschien heeft hij gelijk gehad.
Maar allengs kwam er verkering in het spel, die mij in Nederland hield. En waar hij mee geconfronteerd werd toen ik met vriendin in een hoofdstedelijke tapperij mijn verjaardag vorm gaf. Aan de piano die in het café stond speelde een man met lang golvend blond haar en een hoed op boogie-woogie. Het was Sherre. Hij kwam terug op mijn afgelasting van de repetities van *De seksuele revolutie, of: Een toekomst voor Piet* – hij vond mijn bezwaren getuigen van puritanisme. Een opmerking die ik niet goed kon plaatsen. Het werd nog een genoeglijke avond en vriendin en hij waren duidelijk van elkaar gecharmeerd, onvermijdelijk denk ik, en dit was de laatste ontmoeting. Het leek zinloos te speuren naar waar hij was verder. Ik weet dat hij in 1998 overleed.
De raadselachtige ontmoeting wordt ingevuld met strips waaraan hij meegewerkt heeft: Eric de Noorman, Aram, Verowin, Marion, de weekafleveringen van Bommelstrips in het weekblad *Revue* en meer. Als hij verdere literaire ambities had in Nederland, besef ik nu, zijn die neergelegd in de map *Centraal Station* die zich in mijn huis bevond en die met alle daar aanwezige boeken en manuscripten in 2011 op de brandstapel zijn gegooid door de vandalen van woonstichting De Key, de erven van degenen die Sherre uit huis gegooid hadden in 1974. Van mij vonden de loerders en kwartjesvinders dat ik

niet vaak genoeg thuis was, daarbij geholpen door buren die weinig anders in hun leven te doen hebben dan roddelen over anderen.
De map *Centraal Station* is naar mijn weten gered. Dit is niet de verdienste van de dienaren van het bewakings- en huisvestingsregime dat Nederland als een verstikkende deken omknelt. Als alles uitgezocht is verneemt u het wel. Anders dient u genoegen te nemen met de enkele vermeldingen in de autobiografie van Marten Toonder van wie u wel weet dat hij echt niet alles zelf getekend heeft...
Websites waarnaar verwezen is:
Anderbenik.nl, nevadadesertexperience.org, sacredpeacewalk.blogspot.com, Stopwapenhandel.org, paxvoorvrede.nl, vredesmagazine.nl, vredesbeweging.nl, vredessite.nl, kerkenvrede.nl, peacenews.info, antiwar.com, jokekaviaar.nl, devrije.nl, freedompress.org.uk/news/, onvoltooidverleden.nl

GEOPOLITIEK, PACIFISTISCH TRIBUNAAL EN VEROORDELING VAN DE OORLOG

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

Het vorige nummer van *de AS* (186/187) had als thema de 'Grote Oorlog 1914-1918'. Met name in Frankrijk speelt de herdenking daarvan een belangrijke rol. Zeker nu het in 2014 honderd jaar geleden is dat die oorlog begon. Ook het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* (LMl) nummer 1732 (2014) bleef niet achter in behandeling ervan.

Oorlog aan het kapitalisme

Het spreekt voor zich dat de artikelen in dat nummer een inhoud kennen, die de uitspraak van Anatole France verdiepen en/of verbreden: 'Men gelooft te sterven voor het vaderland, maar men slachtoffert zich voor de industriëlen'. Men moet dus antimilitarist blijven, hoewel dit in 1914-1918 niet voor alle anarchisten het geval was. Dat kon men ook in *de AS* 186/187 lezen in het artikel van Hans Ramaer over Het Manifest van de Zestien. In *LMl* 1732 is een artikel hierover herdrukt van Hem Day (1902-1969; pseudoniem voor de Belg Marcel Dieu, libertair activist, essayist en uitgever die in Brussel een antiquariaat dreef).
Verder in dat nummer nog een artikel van de Franse anarchist en antimilitarist André Bernard, dat uitloopt in de oproep 'Oorlog aan het kapitalisme'. Tot slot in hetzelfde nummer een artikel over de anarchisten, de kunst en de oorlog. Hierin worden drie kunstwerken besproken: van Man Ray, *AD 1914* (1914), van George Bellows, *Soldiers in a Barn* (1918) en van Félix Vallotton, *Verdun*, (1917).
Zoals Martin Smit in *de AS* 186/187 in zijn Dood bij dageraad over de executies van Britse soldaten schreef, zo kan een soortgelijk artikel worden gepubliceerd over honderden Franse soldaten. Er is tenminste één verschil: de gefusilleerde Britse soldaten hebben eerherstel gekregen (2006), de Franse soldaten nog steeds niet. Voor dat laatste wordt al jaren geijverd.
Sommigen, zoals Pierre Sommermeyer, plaatsen daar een 'maar' bij: alvorens het tot eerherstel komt, zullen eerst de Franse generaals uit 1914-1918 veroordeeld moeten worden voor door hen of namens hen bedreven misdaden, zoals het fusilleren van Franse soldaten 'ter voorbeeldstelling'. Hij vindt het een schandaal dat hun handelwijze nog steeds niet is aangeklaagd en veroordeeld, zo betoogt hij in *LMl* nummer 1718 (2013) onder de titel 'Non, non à la réhabilitation'.

Pacifistisch Tribunaal

Van de kant van de Franse overheid hoeft men niet op de behandeling van een dergelijke aanklacht te rekenen. Waar de politiek en het officiële rechtssysteem het laten afweten, ziet men vaak activiteiten in de maatschappij opbloeien om het initiatief over te nemen. Zo is dat een halve eeuw geleden gegaan in de strijd tegen de oorlog in Vietnam. Toen namen Bertrand Russell (1872-1970) en Jean-Paul Sartre (1905-1980) het initiatief tot oprichting van een 'opinietribunaal': het *Russell Tribunaal*. Doel daarvan was de Verenigde Staten terecht te stellen vanwege oorlogsmisdrijven gepleegd in Vietnam. In de loop van de tijd zijn er meerdere tribunalen gevolgd, waaronder het Nederlandse *Tribunaal voor de Vrede* (actief in de jaren tachtig).
Omdat er geen voortgang in de procedure is te bespeuren, is er onlangs in de vorm van een burgerinitiatief een *Pacifistisch Tribunaal* opgericht (in Limoges, Frankrijk). Dat heeft zich bezighouden met de berechting van de Franse generaals uit de oorlogsperiode 14-18. De zitting werd gehouden op 5 april 2014 in het Maison du Peuple, te Limoges. Het internationale *Conseil de Paix* (Vredesraad) bestond uit drie rechters, de Zwitser Christophe Barbey, de Duitser Gernnot Lennert en de Nederlander Thom Holterman. Het heeft zaken in behandeling genomen betreffende het procesverloop bij de 'militaire raden' aan het Frans-Duitse front in '14-'18 en de beschuldiging van Franse generaals uit die tijd voor moord op Franse soldaten door toepassing van executies om een voorbeeld te stellen.
In het uiteindelijk oordeel van het *Conseil de Paix* wordt allereerst aandacht besteed aan de vraag omtrent diens bevoegdheid. In formeel-juridische zin is die er natuurlijk niet. Als uitgangspunt is genomen het actuele internationale recht. In dat licht wordt opgemerkt dat de personen, met name de Franse generaals, die tijdens de Eerste Wereldoorlog de fusillades hebben georganiseerd, opgedragen en uitgevoerd, legaal of illegaal, reeds door de geschiedenis veroordeeld zijn en door de evolutie van het nadien geformuleerde (internationale) recht. Hun daden zijn onaanvaardbaar en verdienen in geen enkel opzicht welke vorm van erkenning dan ook.
In het oordeel komt tot uitdrukking om welke elementen uit het internationale recht het gaat. Het betreft met name verdragsartikelen die het voeren van oorlog verbieden. In zoverre is het oordeel een juridische exercitie omtrent het doden in met name overheidsopdracht (oorlogvoering onder welke naam ook), waartoe ook de doodstraf wordt gerekend. Het eindoordeel van het tribunaal is integraal te lezen (in een Engelse en Franse versie) op de site 'Demilitariatie' (http://www.demilitarisation.org/spip.php?article 156&lang=fr).

Geopolitiek

De Franse oud-hoogleraar in de geografie, Yves Lacoste, heeft zijn veertig jaar geleden verschenen boek laten heruitgeven. Hij voorzag het van een ruime, nieuwe inleiding en aan diverse hoofdstukken voegde hij commentaren toe, mede ter actualisering van de tekst. De kern van het boek hield hij fier overeind en die knalt van de omslag af: *De geografie dient in de eerste plaats voor oorlogvoering!* (La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre [1976]; uitgeverij La Découverte, Paris, 2012, 2014). In zijn boek levert Lacoste ook een eerbetoon aan wie voor hem de eerste grote Franse geograaf is: de anarchist Élisée Reclus.
De term *geopolitiek*, zo legt Lacoste uit, is in de verdomhoek gekomen door het nazistische gebruik ervan. Het was dus na 1945 een taboewoord. Maar er is weinig veranderd, dus is Lacoste de term weer gaan gebruiken. Hij verstaat eronder: de geografische analyse in politieke en militaire termen en daarmee in alles wat behoort bij de rivaliteit tussen machten over een of meerdere gebieden. Onder 'machten' verstaat Lacoste niet alleen de staat, maar eveneens andere (politieke) organisatievormen, zoals stamverbanden, religieuze en etnische groeperingen. Hij ziet ook multinationale ondernemingen op het vinkentouw zitten als het om geopolitiek gaat. Want geopolitiek is weten waar wat te halen valt, zoals edelmetalen, gas, kolen en olie.

Carbondemocratie

Hoezeer dit alles met geweld, oorlogvoering en wapenhandel te maken heeft, is door de Amerikaanse historicus en politicoloog Timothy Mitchell aan het papier toevertrouwd in zijn *Carbon democracy. Political Power in the Age of Oil* (2011). (Ik gebruik de Franse vertaling uitgegeven door La Découverte, Paris, 2013.)
Het is een fascinerend boek over hoe de parlementaire democratie gekneed en gebogen wordt om geopolitiek te bedrijven: hoe bespelen nationale regeringen samen met meedogenloze oliemaatschappij en wapenhandelaren de 'politiek'? Naast de tactiek van de verschroeide aarde blijft er ook van democratie niet veel over. Dat spreekt mede uit het volgende.

De geopolitiek wordt op een wijze bedreven waarbij het landsbestuur (gouvernement) uit de weg wordt gegaan door het eisen van het instellen van een aangepaste bestuursvorm: *gouvernance*. Het gaat om een bestuur dat wordt gevormd door particuliere instellingen, zoals de in het betreffende land opererende multinationals en de lokale elite of machthebbers van dat land (alles is goed als het maar buiten de bevolking omgaat). Die club rooft het land leeg. We zien het met open ogen in Afrika gebeuren. De Franse filosoof en politicoloog Alain Deneault (docent aan een van de universiteiten van Parijs en die van Montreal, Canada), beschrijft in vijftig korte hoofdstukken (telkens drie tot vijf pagina's lang) de gang van zaken in zijn *Gouvernance. Le management totalitaire* (uitgerij Lux, Montreal, 2013).
Het graaien, leegstelen en oorlogvoeren heeft alles te maken met de door neoliberalen nodig geachte *groei* om de economie te stimuleren. De technologische kennis is er en het dito vernuft ook. Waarom dit dus niet ingezet om de vooruitgang te helpen? Daarvoor zijn grondstoffen en (fossiele) brandstoffen nodig. De carbondemocratie legitimeert dat handelen en via gouvernance komt de opbrengt ten goede aan de kapitalistische leidinggevende en aandeelhouders in de industrielanden…

De grote destructie kent zijn eigen neoliberale logica. Daar is natuurlijk ook al lange tijd verzet tegen en dat verzet kent weer zijn voorlopers. Een daarvan is de Franse filosoof en socioloog Jacques Ellul (1912-1994). Een hedendaagse opposant van het groei-idee, de Franse econoom Serge Latouche, heeft in een overzichtelijk bundeltje een aantal teksten van Ellul verzameld, om diens denken te doen herleven. Het bundeltje is getiteld *Jacques Ellul contre le totalitarisme technicien* (uitgeverij Le passager clandistin, Nevy-en-Champagne, 2013).

VAN WILHELMINA TOT MARIA LOUISA BERNERI

Igor Cornelissen

Bijvangst

De zeer productieve Jaap Meijer, neerlandicus, historicus en hebraïst, maar helaas vooral bekend als de vader van Ischa, heeft het me vaak ingeprent: wat de mensen zich niet ménen te herinneren. Als journalist had ik al wel gemerkt dat mensen hun vertellingen graag aanpassen en verfraaien, maar de laatste jaren weet ik het nog beter. Ik vertrouw vooral op oorspronkelijke documenten: dagboeken en brieven; herinneringen kunnen je in het beste geval op een spoor zetten.
Eduard Groeneveld, tientallen jaren bibliothecaris op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en een van de vele rechterhanden van Loe de Jong, vertelde me een sprekend voorbeeld van dat bedrieglijke geheugen. Ieder jaar was er minstens één bezoeker die zich op zijn afdeling meldde met het verzoek de radiorede te mogen lezen die koningin Wilhelmina in de meidagen van 1940, kort voor haar vertrek naar Engeland, had gehouden. Die toespraak kon Groeneveld niet leveren om de eenvoudige reden dat Wilhelmina voor de Nederlandse radio toen geen rede heeft gehouden. Hetgeen de bezoeker altijd weer tot de bijna verontwaardigde reactie bracht dat de toespraak er toch echt moest zijn. 'Ik heb haar immers zélf gehoord.'
Al staat dan vast wat en waar koningin Wilhelmina *niet* heeft gesproken, wat ze wél heeft gezegd is niet altijd opgetekend. Bij haar overlijden in 1962 mocht prof. dr. Ivo Schöffer, een jaar daarvoor benoemd als hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis in Leiden, Wilhelmina in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* herdenken. Schöffer klaagde dat moeilijk te beschrijven was hoever haar persoonlijke invloed op de Nederlandse politiek ging omdat, toen hij zijn artikel schreef, de archieven van de regeringsperiode 1890-1940 gesloten waren. Opvallend in zijn artikel is dat de persoonlijke problemen die de koningin ondervond door de escapades van haar echtgenoot prins Hendrik, zelfs niet werden genoemd. Dat is later ingehaald, onder meer door Loe de Jong die uitgebreid schreef over de, volgens hem, voortreffelijke rol die François van 't Sant speelde bij het afdekken (en afkopen) van allerhande chanteurs die geld wilden vangen. Hendrik was blut, Wilhelmina niet. En omdat de geschiedenis een doorlopende discussie is moet hier dan meteen worden vermeld dat Boudewijn Smits in zijn onlangs verschenen biografie van Loe de Jong gehakt maakt van Van 't Sant, de vroegere hoofdcommissaris van Den Haag (en tijdens de oorlog particulier secretaris van Wilhelmina), én van De Jongs eenzijdige aanpak van de zaak. Volgens Smits was alles vooral een gevolg van de grote verering van De Jong voor Wilhelmina. Alles zéér boeiende lectuur.
Die *NRC* met het in memoriam van Schöffer vond ik een paar jaar geleden op de zolder van de heer J. Monsma, een buurtgenoot in Zwolle die ik niet heb gekend. Toen na het overlijden van zijn weduwe het huis leeg moest worden gemaakt, nodigde een dochter mij uit voor een zoektocht omdat ze wist dat ik 'veel over vroeger bewaarde.' Monsma (werkzaam bij de belastingen of het kadaster) was duidelijk een man die in het linkse politieke spectrum thuishoorde. Op stoffige stellages vond ik nummers van het links-socialistische *De Vlam*, *Vrij Nederland*, de *Groene*, de *Vrije Katheder*, de eerste nummers van de legale *Baanbreker* (met artikelen van Geert van Oorschot, Sal Tas, Jacques de Kadt maar ook van Willem Frederik Hermans) en lectuur van de Derde Weg, het Humanistisch Verbond en de PSP. Het werd op die zolder

een rondgang door een verleden waarin idealisme en optimisme plaats moesten maken voor de harde werkelijkheid waarin voor het linkse alternatief steeds minder plaats was. Misschien vond de heer Monsma troost bij zijn Friese wortels want hij had ook veel bewaard over skûtjesilen, kaatsen en de Elfstedentocht.
De onlangs overleden ex-minister van Sociale Zaken (onder Van Agt) Wil Albeda had óók Friese *roots*. In een In Memoriam werd hij het vleesgeworden harmoniemodel genoemd. Voor de lezers van *de As* een weinig boeiende figuur al was zijn grootvader dan een volgeling van Domela Nieuwenhuis. Opa had in Friesland als landarbeider voor een boer gewerkt, vertelde de minister aan Bibeb, die hem in april 1981 voor *Vrij Nederland* interviewde. Hij toonde zich weerspannig toen de boer de kinderen van zijn arbeider verbood in de stal te spelen. 'Ik werk voor je, mijn vrouw werkt voor je en mijn kinderen mogen niet eens in je stal. Ik zeg de dienst op.' Het gezin was toen door de Socialistische Bond van Domela Nieuwenhuis onderhouden. De vader van Wil Albeda was gereformeerd geworden en diens zoon was christen gebleven. Maar wat las ik in *NRC Handelsblad* bij zijn dood? Na zijn vertrek uit de politiek was zijn kijk op het staatsbestel veranderd. De Eerste Kamer (hij was er lid van geweest) beschouwde hij als een overbodig instituut en hij was ook nog republikein geworden! Toch de late invloed van pake?

Wat blijft er van alle literatuur en geschiedschrijving in het geheugen over? Weinigen kunnen een gelezen boek of een redevoering redelijk navertellen. Ik houd zelf altijd graag een pleidooi voor het anekdotische verhaal. Zo herinner ik me van de uitstekende biografie die Lambert Giebels schreef over die gesloten sfinx Louis Beel, een katholieke sleutelfiguur in de naoorlogse politiek en diens verborgen ijdelheid. Door zijn langwerpige hoofd en kaalhoofdigheid was Beel een aangenaam onderwerp voor politieke tekenaars. Giebels vertelt dat de chauffeur van Beel diens aktetas liet vallen waar hoorbaar een fles in had gezeten die nu gebroken was. De man verontschuldigde zich diep voor de documenten die nat waren geworden. Beel schrok van iets heel anders. Het nog zichtbare etiket van de fles verried dat er wonderwater in had gezeten dat de haargroei moest terugbrengen. 'Wat die kappers je niet allemaal proberen aan te smeren,' verdedigde Beel zich. Het zegt niets over de politicus Beel, maar voegt wat toe aan zijn menselijkheid.

Ik heb de laatste maanden eens om mij heen gevraagd over wat er is blijven hangen over de figuur Marinus van der Lubbe. Er bestaan minstens drie uitstekende biografieën van hem. De levensschets door Martin Schouten beleefde zelfs een vierde druk. De biografieen door Nico Jassies en Horst Karasek leggen weer andere accenten bloot van het leven van deze pure, doodeerlijke metselaar die in 1933 – Hitler was net aan de macht – de Rijksdag in brand stak. Hij was lid van de Communistische Partij Holland geweest, maar had bedankt omdat hij zich niet wilde voegen naar de discipline van de partijleiding. Hij was radencommunist geworden; in zijn woonplaats Leiden woonden maar een handjevol geestverwanten. Van der Lubbe wilde een sein geven, de Duitse arbeiders oproepen massaal in verzet te komen tegen de dictatuur van het grootkapitaal. De Duitse arbeiders reageerden helemaal niet. De nazi's reageerden met het oppakken van duizenden communisten, socialisten en andere linksen. Tijdens de verhoren en het proces dat in Leipzig volgde hield Van der Lubbe vol dat hij de enige dader was en geen enkele hulp had gehad van wie dan ook. Tot op de dag van vandaag gaat de discussie voort of er niet toch een complot is geweest waarin Van der Lubbe (zonder dat hij dat wist) een pion was. Van der Lubbe is tijdens het proces én daarna uitgemaakt voor alles wat hij niet was: een handlanger van de nazi's, van de communisten, een halve debiel, een anarchist, een pyromaan, een homoseksueel, een ijdeltuit. Het is alles al tijdens zijn leven al

weerlegd door een groepje vrienden en sympathisanten die een *Roodboek* samenstelden. En later door de drie genoemde schrijvers.
Heeft het wat uitgehaald? De vrienden die ik ernaar vroeg (allemaal behoorlijk geschoold) wisten wel iets, bijvoorbeeld dat hij ter dood was gebracht, maar geen van hen wist bijvoorbeeld dat hij de brand op 27 februari 1933 had gesticht. Iedereen kwam met een veel later jaartal aan, 1938 of 1939. En ook kon ik nog weer beluisteren dat het hier toch op zijn minst om een weinig begaafde knaap ging. Dát beeld is blijven hangen omdat Van der Lubbe tijdens het proces er grotendeels apathisch, met gebogen hoofd, bijzat. Maar niet steeds. Hij heeft tijdens één zittingsdag helder en duidelijk gesproken en herhaald dat hij de enige dader was. Men moest ophouden met die dwaze vertoning en een straf uitspreken. Twintig jaar of de doodstraf.
Literatuurliefhebbers kennen Van der Lubbe door het ontroerende gedicht dat Willem Elsschot schreef na Van der Lubbes onthoofding in Leipzig. Ik laat hier alleen de eerste en de laatste strofe volgen.

Jongen, met je wankel hoofd
aan de beul vooruit beloofd,

toen je daar je lot verbeidde
stond ik weenend aan je zijde.

(…)

Moog je geest in Leipzig spoken
tot die gruwel wordt gewroken,
tot je beulen, groot en klein,
door den Rus vernietigd zijn.

Dat laatste is dan gebeurd. In 1945 lagen Berlijn en andere Duitse steden in puin. Hitler en propagandaminister Goebbels hadden zelfmoord gepleegd en Hermann Göring, die het liefst ook de andere (vrijgesproken) beklaagden van de brandstichting had laten vermoorden, slikte een gifpil, vlak voor hij zou worden opgehangen.
Willem Elsschot had in de jaren dertig enige sympathie voor de Sovjet Unie. Hij was niet de enige die Moskou zag als de enige macht die weerstand kon bieden aan het opkomende nationaal-socialisme.
De beulen waren vernietigd, maar was Van der Lubbe ook gewroken?
Allerminst, want het waren juist de Russen en hun volgelingen die ook nog na 1945 de Leidse arbeider bleven belasteren als de schandknaap die zich voor het karretje van de nazi's had laten spannen. Maar er wás geen complot van de nationaal-socialisten.
Zoals gezegd: Marinus was geen anarchist al zat hij er dicht tegen aan. In Frankrijk heeft de anarchist André Prudhommeaux zich ingezet om de integriteit van Van der Lubbe te verdedigen. Curieus dat in Nederland enkele ex-anarchisten behoorden tot de steuntroepen van Moskou. Jan Postma, Daan Goulooze en Henk Gortzak waren lid geweest van de SAJO, de Sociaal-Anarchistische Jongeren Organisatie, maar overgestapt naar de communisten. In de jaren dertig zouden ze kritiekloze stalinisten worden en meedoen aan de belastering van Van der Lubbe. Pas ver na de oorlog toen ik een onderzoek deed naar de politieke achtergrond van Van der Lubbe en Gortzak inmiddels uit de CPN was gestoten, vertelde hij mij dat Van der Lubbe een goudeerlijke arbeidersjongen was geweest. Hij had hem in de jeugdbeweging goed gekend. 'Wel erg radicaal, maar ja dat waren we toen allemaal.'

Nog even terug naar de Zwolse zolder van de heer Monsma waar ik helaas niets over Van der Lubbe vond, maar wel een curieuze brochure: *Workers in Stalin's Russia*, van de door mij toen onbekende M.L. Berneri.
Het was een tweede druk van een studie die in oktober 1944 was verschenen bij de anarchistische Freedom Press in Londen. Monsma had het in 1945 gekocht. De 88 pagina's tellende, goed verzorgde brochure door Maria Louisa Berneri vertelt het verhaal dat nu al lang bekend is. De Russische arbeider leefde niet in een paradijs maar had het veel slechter dan de meeste arbeiders in het westen. Ze was niet de eerste die een waarheidsgetrouw beeld van de heilstaat schreef, maar extra interessant is haar werkje door de als Appendix opgenomen brief van een a-politieke Britse vliegenier die een jaar in Rusland had gewoond en aan een vriend schreef over de onmogelijkheid contact te leggen met Russen, hoewel de Russische regering de mond vol had (het is oorlog en ze vochten samen tegen Hitler) over de vriendschap tussen het Russische volk en de Britten.
Op internet vind ik dat Maria Louisa Berneri (1918-1949) de dochter was van een Italiaanse anarchist die in mei 1937 tijdens de Spaanse burgeroorlog werd vermoord door de stalinisten.
Zij studeerde psychologie aan de Sorbonne en werd na haar komst naar Londen zeer actief als spreekster, schrijfster en colporteur een van de centrale figuren van de anarchistische beweging in Groot-Brittannië. Ze was één van de eersten die het werk van Wilhelm Reich bekendheid gaven. Eind 1948 kreeg ze een doodgeboren kind en een paar maanden later stierf ze aan een virusinfectie.
Ze werd door haar vrienden omschreven als uiterst intelligent en buitengewoon mooi.
Wat een Zwolse zolder niet allemaal kan opleveren…

POETINS PROPAGANDAOORLOG WINT TERREIN

Roel van Duijn

Reacties & discussie

Wat zou een bezoeker van een museum over Nederland in de Tweede Wereldoorlog zeggen, als dit de oorlog niet op 10 mei 1940, maar in 1942 zou laten beginnen? Die verwarring overviel mij toen ik in Moskou het museum van de Grote Vaderlandse Oorlog bezocht. Samen met een in uniformen en baretten gestoken klas jongetjes, militaire kadetjes, betraden mijn Russische vrouw en ik de onafzienbare gedenkplaats voor het museum. In het midden een torenhoge zuil. In de verte daagde het heiligdom. De zaal der Tranen en Smarten was gevuld met opengeslagen registers voor de miljoenen gesneuvelde soldaten uit alle Russische oblasten (provincies uit de Sovjet-tijd). Dan levensgrote tableaus waarin de bezoeker zich midden in de heldhaftige strijd om Moskou, Stalingrad, Leningrad moet wanen. De triomferende soldaten planten op het dak van de Reichstag de rode vlag met hamer en sikkel. Maar waar, waar kunnen wij hier het begin vinden? vroegen wij elkaar.
Wij zochten naar een zaal die de gezamenlijke aanval van Hitler en Stalin op Polen toont. Op 1 september 1939 opende Hitler de aanval in het westen, op 17 september volgden Stalins tanks in het oosten en op 22 september vieren zij gezamenlijk de overwinningsparade in de plaats waar zij Polen in tweeën hebben gehakt, Brest-Litovsk. Vreemd, die zaal is er niet. De massamoord door de geheime dienst van Stalin op de Poolse elite in Katyn en Lviv? Nee, sorry. De bezetting van het westelijk deel van Oekraïne? Niet aangetroffen. De overrompeling van Estland, Letland, Litouwen? Niet gezien. En de Russische winteroorlog tegen Finland, van 30 november tot 13 maart 1940? Het bombardement van Helsinki? Tevergeefs gezocht. De inlijving van Besarabie (nu Moldavië) en de Roemeense Boekovina dan? 28 juni 1940? Weer mis. Ik kan mijn ogen niet geloven. In deze tempel is de kop van de oorlog er afgehakt. Het bloed druipt pas vanaf 22 juni 1941, als nazi-Duitsland zijn kanonnen en Messerschmitts onverhoeds richting Moskou dirigeert. Op die dag pas begint in dit marmeren gevaarte de oorlog. Bijna twee jaar nadat volgens onze geschiedenisboeken de Tweede Wereldoorlog, met de Sovjet-Unie in een hoofdrol, al in alle hoeken van Europa daverde. Aan een suppoost vraag ik of de eerste oorlogsjaren misschien in een dependance te vinden zijn. 'Nee,' lacht hij om mijn domheid, 'onze beschermingsacties voor de bewoners van buurlanden waren natuurlijk geen oorlogshandelingen. Logisch dat we ze niet in de steek konden laten, want vroeger behoorden die landen toch ook al aan Rusland?'

Geen koloniën

Aan dit bezoek moest ik denken toen ik Poetin bij de annexatie van de Krim hoorde zeggen dat dit schiereiland altijd al van Rusland was geweest. En dat Russen dit 'van generatie op generatie' als deel van hun nationale huis ervaren. Wat bluf is. Want tot 1783 was de Krim een Tataars Kanaat. Pas toen heeft tsarina Catharina de Grote het door haar minnaar Potemkin laten koloniseren. Heeft Rusland dus koloniën? Welnee, verzekert me mijn goed opgeleide Russische stiefzoon, Rusland heeft geen koloniën! Heeft hij op geschiedenisles geleerd.
En Tsjetsjenië dan, dat vanaf Iwan de Verschrikkelijke gedurende een ketting van

oorlogen steen voor steen is veroverd? En Siberië, waar sinds de zeventiende eeuw de inheemse volkeren systematisch zijn verdreven of onderdrukt? Er zijn weinig Russen die deze enorme gebieden als koloniën beschouwen. In geen boek of medium wordt dat woord gebruikt. Rusland is één aangesloten landmassa, vanaf de Baltische Zee tot aan de Beringstraat, van de Noordpool tot Georgië. En dus kent het Rijk geen koloniën. Koloniën hadden alleen de roofzuchtige westerse imperia. Zoals Nederland, met zijn Gordel van Smaragd, of Engeland, waar de zon nooit onderging. Het verschil is, luidt de Russische uitleg, dat het Russisch is en daarom geen kolonie kán zijn. Want kijk, de Russen brachten alleen vrede en vooruitgang voor hun omringende, onbeschaafde volkeren. Dát is waarom Rusland, anders dan alle andere grote staten, nooit een kolonie heeft gehad en nooit zal hebben.

De gebieden die Stalin, met behulp van zijn pakt met Hitler in bescherming genomen heeft waren volgens hem altijd al Russisch geweest. Vanaf de Baltische Golf tot aan de Zwarte Zee lag er een strook van landen die Rusland na de Eerste Wereldoorlog had moeten afstaan. Onrechtvaardig, volgens Stalin. Het was een vergissing van de geschiedenis geweest, waardoor kapitalisten en burgerlijke nationalisten misbruik gemaakt hadden van de in oorlog en burgeroorlog ontstane chaos. Volgens de arbeiders van die landen werden zij uitgebuit en speelden fascisten en trotskisten er de baas.

'Altijd al'?

Waren die landen echt 'altijd al' Russisch geweest? De opvattingen van Stalin zijn in Rusland nooit recht gezet. Neem de wijd verbreide verontwaardiging in Rusland over Estland. In de hoofdstad Tallinn legde de man van een aangetrouwde nicht van me uit hoe vreselijk de Russen in dat land achtergesteld worden. Estland was 'altijd Russisch geweest', het was door het Rode leger bevrijd van de Duitsers en in 2007 permitteert men het zich om het beeld van de Onbekende Soldaat van het zich opofferende Rode Leger uit het centrum weg te halen en worden de Russen gedwongen zich als ongewenste gasten in eigen land te gedragen. Maar wat is de historische werkelijkheid? Estland is in 1710 door tsaar Peter de Grote veroverd en gekoloniseerd. Het is in 1918 onafhankelijk geworden. Tot Stalin in 1939 ingreep en, na de Duitse bezetting, in 1944 opnieuw toesloeg. Nadien is het land overspoeld door Russische kolonisten, die daarvoor extra premies kregen. Mijn lieve, aangetrouwde tante Jevgenia, afkomstig uit Gorki, meer dan duizend kilometer ten oosten van Estland, was een van hen.

En zo gebeurde het niet alleen in Estland, Letland en Litouwen, maar ook in Polen. Eveneens in de tijd van Catharina de Grote werd Polen onder Russische invloed gebracht en het bleef een Russische 'goubernia' tot 1918, toen het weer door een vergissing van de geschiedenis getroffen werd en opnieuw onafhankelijk werd. Gelukkig had Stalin zijn geheime politie en leger als medicijn tegen dergelijke vergissingen en daarmee riep hij het land in 1939 tot de orde. Pas na de val van de Sovjet-Unie ging de geschiedenis zich weer vergissen en werd Estland, evenals de andere Baltische staten, onafhankelijk.

Omdat Rusland volgens zowel de Sovjetpropaganda als de neo-Sovjetpropaganda van Poetin geen koloniën kent, heeft het dus ook geen dekolonisatie beleefd. Toch is dit precies wat er bij het uiteenvallen van de Sovjet-Unie gebeurd is. Estland, Polen, Oekraïne hoorden tot een groep van veertien landen die zich eind 1991 tot onafhankelijke staten uitriepen. Een normaal historisch verschijnsel, goed vergelijkbaar met wat later in Algerije, Congo, Indonesië gebeurde. De onafhankelijkheidsstrijd in die landen was door de Sovjet-Unie onveranderlijk als 'progressief' toegejuicht en als het kon een handje geholpen. Je kunt je afvragen waarom in 1991 maar veertien landen kans zagen zich van het reusachtige imperium los te maken. Dat wilden bijvoorbeeld de Tsjetsjenen, die daarvoor twee oorlogen gevoerd hebben die echter door Moskou niet als progressief bestempeld werden. Een referendum? *Njet*. Het was erg genoeg dat de geschiedenis in één klap veertien vergissingen begaan had.

De *Pravda* schreef over de veroveringen van Stalin, na het afsluiten van zijn pact met Hitler, dat hij deze volkeren bevrijdde. Een Sovjet-affiche uit die tijd, dat zich tot de Oekraïners in het 'bevrijde' Polen richt, toont twee krom lopende Oekraïense boeren met een duivelse gedaante op hun rug, die door een grote, rode soldaat met de bajonet eraf gestoten wordt. De soldaat roept uit: 'Wij hebben onze handen naar onze broeders uitgestrekt zodat zij hun rug konden rechten en de verachte heerschappij van de zwepen, die eeuwenlang duurden, konden afwerpen.' De duivel op de boerenruggen beeldde de Poolse president Pilsudski uit. De oorlogspropaganda van Stalin uit de tijd van het Hitler-Stalinpakt ligt aan de basis van de tegenwoordige propaganda van het Poetinregime. De veroveringen van Stalin waren geen veroveringen maar bevrijdingen, moet u goed begrijpen. Volgens de *Pravda* waren zij vrijwel geweldloos. Tegen de Finnen moest weliswaar gevochten worden om hen te beschermen tegen Engelse aasgieren die op hun grondstoffen loerden en om Leningrad van een veiligheidszone te voorzien, maar dat geweld beperkte zich tot het strikt noodzakelijke en was alleen tegen militaire doelen gericht. Berichten over het bombardement van Helsinki en andere steden ontbraken. In Besarabië en de noordelijke Boekovina in Roemenië was het voldoende geweest om een ultimatum te stellen, vervolgens een referendum te houden. In westelijk Oekraïne (toen Polen) besliste een soortgelijk referendum met 93 procent van de stemmen dat de bevolking zich bij de Sovjet-Unie wilde aansluiten, waarna er verkiezingen werden gehouden (met slechts één kandidaat, maar niet zeuren) en er een delegatie naar Moskou vertrok om aldaar om opname in de moederschoot te verzoeken. Bij dit laatste mag u natuurlijk niet denken aan het bezoek dat de nieuwe leiders van de Krim daags na hun referendum aan Moskou brachten, om daar hand in hand met Poetin op het Rode Plein te worden toegejuicht.

Orthodox conservatisme

2014 is nog lang geen 1939. Maar de Russische propaganda is, met een hapering in de jaren negentig, op hetzelfde uitgangspunt blijven steunen. Als Rusland wordt aangevallen is het oorlog, maar als Rusland zelf aanvalt is het vrede. In het museum van de Grote Vaderlandse Oorlog worden de ontbrekende oorlogsjaren, de jaren van expansie van de Sovjet-Unie, niet tentoongesteld, omdat dit jaren waren waarin het land voor de vrede streed in een gebied dat 'altijd al' Russisch was. Wie zich tegen deze bezetting keert wordt ook nu nog door Moskou als 'koude oorlogshitser' aan de kaak gesteld. De aanval op Oekraïne in de Krim zal in de Russische geschiedenisboeken worden beschreven als een blijde verlossing van volksgenoten, die gebukt gingen onder een duivel uit Kiev. Die volgens Poetin nu 'een regering van neo-nazi's en Russofoben' is.

De ideologie waarvan Poetin zich bedient is niet die van het communisme. Maar het aangewakkerde terugverlangen naar de machtige Sovjet-Unie van weleer is er niet minder om. De missie is van een zelfde strekking: Rusland brengt de wereld heil. Destijds het heil van het communisme, nu het heil van orthodox conservatisme. De Slavisch-orthodoxe kerk, Poetins nieuwe ideologische toeverlaat, weet waarom het draait. Om de wederopstanding van het Derde Rome, het rijk dat na de ondergang van het Romeinse en het Byzantijnse de wereld van het kwaad verlost. De ideologie is sinds Lenin en Stalin inhoudelijk verkleurd, maar de propaganda mikt op hetzelfde. Rusland als machtigste rijk op aarde.

Bij de uitgang van de tempel (want dat is het museum eigenlijk) zagen wij de jonge kadetten terug, met nu van trots stralende gezichten. Zij geloven zoals alle Russen, dat de oorlog pas op 22 juni 1941 is begonnen. Mogelijk vervolgen de kadetjes hun opleiding nu op

de Krim of langs de Oekraïense grens. Iedereen is een bezoek aan het museum voor de Grote Vaderlandse Oorlog in Moskou aan te bevelen. Leerzaam, vooral om wat er weggelaten is. De getoonde geschiedenisvervalsing is het snoer van de propagandaketting waaraan men de kralen van de propaganda voor de huidige revanchepolitiek rijgt.

De mythe van de schuldeloze Grote Vaderlandse Oorlog doet qua propagandistische effect op het nationaal bewustzijn denken aan de Dolkstootlegende in Duitsland. Sinds 1918 schreef die legende het verlies van de Eerste Wereldoorlog toe aan verraad door joden en linksen. Duitsland zag zichzelf als slachtoffer. Het weglaten van de Russische agressie voorafgaand aan de Duitse aanval in de legende over de Grote Vaderlandse Oorlog beeldt Rusland uit als een vreedzaam land, dat ook niets dan slachtoffer was. Twee vreedzame landen die niets dan goeds voor hadden. De Dolkstootlegende weerhield Duitsland na de Eerste Wereldoorlog ervan om te erkennen dat er een begrijpelijke reden was voor het gebiedsverlies. Na 1918 is de Dolkstootlegende ontmaskerd en verdwenen.

Maar in Rusland weerhoudt ook nu nog de mythe van de schuldeloze Grote Vaderlandse Oorlog de mensen om onder ogen te zien dat de door Stalin in 1939 en in 1945 veroverde gebieden het land niet rechtmatig toebehoren. Omdat die landen nu wel anderen toebehoren, werkt deze propaganda, zoals destijds de Dolkstootlegende in Duitsland, als een nauw verholen oproep tot revanche.

Het verhaal van de Grote Vaderlandse Oorlog is niet zo maar wat geschiedvervalsing, het is het bewust verhitten van nationalisme. Dat heet nu liefkozend 'patriotisme'. Door de verduistering van het Sovjet-aandeel in de eerste fase van de Tweede Wereldoorlog zijn de Russen nooit genoodzaakt geweest om zich te bezinnen op het eigen aandeel in het ontstaan van die wereldoorlog. De Sovjet-Unie was, volgens het half vertelde verhaal, altijd goed geweest en haast van nature antifascistisch. Het halve verhaal werd grif geslikt. Nu al driekwart eeuw lang.

Deze Halve Vaderlandse Oorlog zingt de Russische geschiedenis los van de harde werkelijkheid. Door het kritiekloze geloof erin zijn de geesten rijp gemaakt voor een vervolg. Poetin kon zijn nieuwe propagandaverhaal er naadloos aan toevoegen. Over de mooie, machtige Sovjet-Unie met zijn weggepoetste Goelags. En dat het uiteenvallen daarvan de grootste geopolitieke ramp van de twintigste eeuw was. Door de halve kennis over de oorlog was het niet moeilijk om de Russen uit te leggen dat er in 1991 zoveel 'post-Sovjet ruimte' onrechtvaardig verloren was. Is het, gezien deze allesoverheersende propaganda, een wonder dat Poetin met zijn verovering van delen van Georgië en de annexatie van de Krim in zijn land zoveel aan populariteit gewonnen heeft?

Europa verblind

Bas van der Plas schildert in *de AS* 186/187 de Maidan-revolutie af als een door conservatieve westerse leiders aangestuurd marionettenspel. Ik verbaas mij erover dat een links persoon als Bas een geslaagde volksopstand tegen de corrupte dictator Janoekovitsj zelfs niet kritisch ondersteunt, maar als een 'fascistische staatsgreep' afschildert. Geheel in lijn met de propaganda van de Grote Baas in Moskou, die dagelijks laat uitzenden dat er in Kiev een 'fascistische junta' heerst. Dat díe dergelijke bejegeningen voor min of meer geslaagde volksopstanden gebruikt is minder verbazingwekkend. Zijn door hem vereerde voorgangers in het Kremlin hebben altijd dergelijke termen in de mond genomen als het volk hun overheersing niet meer pikte. Bij het neerslaan van de arbeidersopstand van 1953 in de DDR, bij de overweldiging van de Hongaarse opstand in 1956, bij de militaire invasie in Tsjecho-Slowakije in 1968, in Polen in de tijd van Solidarnosc – om maar iets te noemen. En inderdaad, bij alle gelegenheden roeren zich ook fascisten. Maar is dit voldoende reden om die bewegingen in hun geheel als fascistisch af te serveren?

Dit alles wordt de gewone televisiekijker in

Rusland onthouden. Zeker, er bestaan goede Russische boeken en documentaires over de medeplichtigheid van Rusland aan het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog. Maar voor de gewone snuffelaar in een boekhandel en voor de dagelijkse televisiekijker blijven die praktisch onbereikbaar. In de jaren negentig van de vorige eeuw was dit anders. Sinds Poetin is geschiedenisvervalsing echter een vast onderdeel van de propaganda die iedere scholier, iedere soldaat en burger over zich uitgestort krijgt.

Bas vindt zelfs, blijkt uit zijn publicatie, dat de Russen die in Oekraïne bang zijn voor het fascisme in Kiev volledig gelijk hebben. Ja, antwoord ik, ongeveer zoals de Sudeten-Duitsers in 1938 met recht waarschuwden tegen het onderdrukkende karakter van de regering in Praag. Inderdaad hadden zij reden te klagen over het feit dat zij vaak buiten de verdeling van goede banen werden gehouden en dat hun taal als minder dan het Tsjechisch werd beschouwd. Maar hadden zij ook gelijk met hun enthousiasme voor Hitler? In mijn ogen even weinig als nu de Russen op de Krim gelijk hebben met hun enthousiasme voor Poetin. Hun waarschuwingsborden tegen het fascisme zouden ze beter richting Moskou kunnen omkeren. Daar gaat het niet om 20.000 leden van een fascistische partij, maar om een veelvoud daarvan.
Natuurlijk is het waar dat er in het westen van Oekraïne zeer nationalistische en fascistische stromingen bestaan. Toch zie ik niet dat Oekraïne als geheel zich, sinds de omwenteling fascistisch gedraagt. Een fascistisch bewind zou de Russische agressie op de Krim en de separatistische opstand in Oost-Oekraïne zeker met het allergrofste militair geweld beantwoord hebben. Het tegenovergestelde is gebeurd. Vrijwel al het geweld en intimidatie op de Krim en in Oost-Oekraïne is van Russische zijde gekomen. In Kiev hebben de demonstranten zelfs het gigantische paleis van de dictator Janoekovitsj niet geplunderd. Nogal beschaafd, na zoveel door de man gepleegde moorden en diefstal uit de staatskas. Het optreden van de Oekraïense regering tegen de 'groene mannetjes' van Poetin in Oost-Oekraïne is in verhouding opvallend zachtaardig. Deels is dat onvermogen, maar deels is dat ook een bewuste poging om de Russische vijand geen voorwendsel te geven het land ook in het oosten binnen te vallen.
Bas stelt dat de Oekraïense, uiterst rechtse partij *Svoboa* samenwerkt met het Franse *Front National*. Erg hartelijk kan die samenwerking niet zijn, omdat Poetin Marine Le Pen in Moskou hartelijk ontvangen heeft en doelbewust samenwerking nastreeft met de populistische anti-Europapartijen. Die in hem, als ultranationalist, inderdaad een bondgenoot zien. Nu er in het westen vrijwel geen pro-Russische communistische partijen meer zijn, zoekt Moskou zoveel mogelijk toenadering tot extreemrechts in Europa.
Bas kermt dat de vrijhandelsovereenkomst tussen Oekraïne en de EU 'een verwoestende invloed heeft op grote delen van de Oekraïense bevolking' en dat het wrede IMF de Oekraïense gasprijs met veertig procent wil verhogen. Een merkwaardige observatie, in een tijd dat de gehele Oekraïense staat verwoest dreigt te worden door de Russische agressie en het bewust opstoken van een burgeroorlog in Oekraïne. De verhoging van de Oekraïense gasprijs door Rusland is inmiddels nog drastischer, terwijl de kans bestaat dat Poetin voor dit land de gaskraan geheel gaat dichtdraaien.

De door verliefdheid op Rusland verblinde Bas vindt dit allemaal blijkbaar niet zo alarmerend als het feit dat er in een langdurig onderdrukt land (waar in 1933 vier tot zeven miljoen mensen moedwillig door Stalin zijn doodgehongerd) een felle anti-Russische stemming heerst. Zijn verliefdheid op het per definitie 'antifascistische' Rusland brengt hem zelfs van zijn geloof af dat een onderdrukt volk het recht heeft om tegen de criminele Janoekovitsj in opstand te komen. Het is ongelooflijk dat hij blijft menen dat de oorzaak van de Oekraïnecrisis bij de geopolitieke aspiraties van Amerika en de EU ligt, terwijl Oekraïne zienderogen steeds verder door Rusland kapot gemaakt wordt. Met de bedoeling het land op den duur geheel of brokstuks-gewijs in het eigen imperium op te slokken.
Kom op Bas, eindelijk leek er eens een revolutie te slagen in Kiev, tegen knuppels en politiekogels in. En waar sta jij nu? Bij de hulptroepen van een neostalinistische dictator in Moskou?

NIEUWE ONTHULLINGEN OVER DE EXECUTIE VAN SALVADOR PUIG ANTICH

Willie Verhoysen

Reacties & discussies

Op 2 maart 1974, 40 jaar geleden, stelde een militaire arts in de Modelo-gevangenis van Barcelona, de dood vast van de anarchist Salvador Puig Antich nadat hij was gewurgd aan de beruchte garrote vil.* Uit nieuwe onthullingen van de historicus Gutmaro Gómez Bravo, blijkt nu dat de Spaanse regering tot elke prijs de executie van Puig Antich wenste. Dit ondanks de twijfel die was gerezen over de ware toedracht waarbij op 23 september 1973 een politieagent was doodgeschoten door de groep waartoe de anarchist behoorde. De regering trok zich niets aan van de vele buitenlandse en binnenlandse protesten tegen het doodvonnis.
De zaak van Salvador Puig Antich werd dankzij de gelijknamige film *Salvador* uit 2006 bekend bij het grote publiek, maar de omstandigheden van de gebeurtenissen bleven in nevelen gehuld. Zijn zaak werd door justitie betiteld als 'gereserveerde informatie' die niet toegankelijk was. De verzoeken om zijn proces alsnog te herzien werden tot tweemaal toe geweigerd. De Argentijnse rechter María Servini de Cubría was echter wel bereid om het proces van Puig Antich opnieuw te bekijken. Dezelfde rechter verklaarde ook de genocideklacht ontvankelijk van de slachtoffers van het franquisme. Het verbod om de politiedocumenten te raadplegen wordt echter nog altijd gehandhaafd door het Spaanse ministerie van Binnenlandse Zaken. Dat verbod verdoezelt in feite dat de executie van Puig Antich diende om de franquistische dictatuur met bruut geweld te handhaven.
Het proces tegen Puig Antich werd tussen september 1973 en maart 1974 gevoerd en was meer dan een simpele wraakneming voor de moord op de premier Carrero Blanco door de Baskische ETA op 20 december 1973. Eigenlijk viel het proces samen met de eerste crisis in de regering van eerste minister Arias Navarra, die Carrero opvolgde. Navarra was bereid tegen welke politieke prijs dan ook de politieke repressie op te voeren en een einde te maken aan elk reformistisch experiment.
In tegenstelling tot wat men gewoonlijk vertelt, heeft Navarra op geen enkel moment overwogen om het doodsvonnis van Puig Antich om te zetten in een gewone gevangenisstraf. Hij besteedde zelfs nauwelijks tijd aan de zaak, zo blijkt uit het boek van Gutmaro Gómez Bravo. Het was nimmer zijn bedoeling om het vonnis van de militaire rechtbank te betwisten. Navarro had geen twijfel over de omstandigheden waaronder de agent stierf en wiens dood in de schoenen van Puig Antich was geschoven. De correspondentie van de burgerlijke overheid van Barcelona en vooral de onuitgegeven briefwisseling tussen de ambassade van de Verenigde Staten en Madrid tonen dit aan.
In juridisch opzicht was de zaak Puig Antich praktisch al afgerond vóór de dood van Carrero. Eind november 1973 stelde de militaire aanklager zijn aanklacht op en vroeg hij de doodstraf. De aanslag op Carrero versnelde wel de afwikkeling van het proces, maar had weinig invloed op de loop ervan.
De burgerlijke gouverneur van Barcelona probeerde eind 1973 nog te bemiddelen alvorens het vonnis definitief zou worden uitgesproken door de krijgsraad en dat was voorzien op 8 januari 1974. Hij schreef op 1 januari 1974 een brief aan de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken waarin hij twee opmerkingen maakt over het proces. 'De eerste is de bestaande twijfel of Puig Antich zich wel

volledig bewust was van de gepleegde feiten en hij misschien leed aan een mentale stoornis.' Vervolgens vraagt de gouverneur zich af of de kogels waarmee de agent werd omgebracht allemaal afkomstig waren uit het wapen van Puig Antich. Volgens hem was onvoldoende bewezen hoe vaak de anarchist zou hebben geschoten. Het antwoord van de minister op de brief was glashelder: 'Dat de ondersecretaris van de dienst met mij afspreekt voor een stevig reactie.' Het leger kreeg met andere woorden groen licht van de regering.
Op 8 januari 1974 werd Puig Antich dus ter dood veroordeeld door een militair tribunaal. Het vonnis van het tribunaal werd bekrachtigd door het hoger gerechtshof van de militaire rechtbank. De regering van Navarro twijfelde geen moment. Ze berekende alleen het tijdstip om de binnenlandse en buitenlandse druk in een politieke intentie onderuit te halen: de reformisten in diskrediet te brengen, extreemrechts tevreden te stellen en in de gunst te komen bij het leger en de politie.
Dat was volgens de ambassadeur van de Verenigde Staten de enige drijfveer van Navarro. 'De interesse van de regering voor de publieke orde en haar gevoeligheid voor de druk van extreemrechts verklaart de beslissing om de Catalaanse anarchist Puig Antich te executeren. Om deze beslissing te nemen heeft de regering openlijk gekozen voor wet en orde tegenover de druk van andere landen en de Spaanse liberale groepen.'
De politieke klasse van Spanje was unaniem voor de executie, volgens de ambassadeur, maar het was wel een delicate zaak waar de regering gemakkelijk de controle over kon verliezen. Bovendien zou door deze zaak het Spaanse imago in Europa nog verslechteren en de toetreding tot de gemeenschappelijke Europese markt blokkeren. Daarnaast zou het doodvonnis een kloof betekenen met degenen die het politieke systeem wilden openen, inclusief de kerk.
De ambassadeur vergiste zich niet. Op 24 februari 1974 brak een politieke crisis uit: de bisschop van Bilbao werd beschuldigd van het stimuleren van het Baskische separatisme in zijn preken. Navarro vroeg aan het secretariaat buitenland van het Vaticaan om op 1 maart de apostolische nuntius te spreken over de bisschop van Bilbao. Dezelfde dag kwam de ministerraad bijeen om de executie van Puig Antich te bevestigen. Er restte de anarchist nog slechts twaalf uur alvorens het vonnis zou worden voltrokken. Tegelijk beval de politiecommandant van Bilbao de bisschop dat hij het land moest verlaten. Kardinaal Tarnacón betoogde tegenover de regering dat dergelijke bedreigingen gesanctioneerd konden worden met excommunicatie wat Franco er toe noopte om zelf in te grijpen in de zaak van de bisschop van Bilbao. Maar voor Puig Antich verroerde hij geen vin, zoals Franco al eerder had aangegeven niet te zullen doen.

De beslissing om het vonnis hoe dan ook niet te herzien was al veel eerder genomen. Op 28 februari 1974 informeerde de Amerikaanse ambassadeur over zijn ontmoeting de dag daarvoor met de secretaris-generaal van Iberia, Carlos Viniegra. Die verzekerde aan de ambassadeur dat het besluit van de regering om Puig Antich te executeren al enkele weken eerder was genomen maar dat dit niet officieel bekend was gemaakt voor de terugkeer van de kroonprins Carlos (de onlangs afgetreden koning Juan Carlos), die een officieel bezoek bracht aan het buitenland. De kroonprins keerde op 27 februari terug in Madrid. De crisis moest op bevel van Arias onmiddellijk worden opgelost omdat hij tot elke prijs problemen wilde vermijden, zoals die ontstonden nadat het doodvonnis van verschillende leden van de ETA was gewijzigd tijdens een proces in Burgos.
De Amerikaanse ambassadeur merkte in een document van 29 maart op: 'Alles wijst er op dat door de keuze voor een snelle executie, de regering tot elke prijs de consequenties van het proces van Burgos in 1970 wilde vermijden, toen de twijfels en de uiteindelijke onzekerheid leidde tot een kwijtschelding van de doodstraf wat de militairen, de politie

en hun conservatieve pleitbezorgers serieuze kopzorgen baarde. Zij zagen dit vonnis als een bewijs van zwakte en een overwinning voor de opposanten binnen en buiten Spanje.'
Zoals spoedig daarna werd bewezen was de tijd voorbij waarin een doodvonnis nog kon worden omgezet. Salvador Puig Antich zou door het verkrampte vastgrijpen aan een harde repressie van een dictatuur die op zijn laatste benen liep, als laatste slachtoffer van Franco op een gruwelijke manier aan zijn einde komen.

**De garrote vil is een soort wurgpaal waar de veroordeelde aan vast wordt gebonden. De hals van de veroordeelde wordt met een metalen band gefixeerd en vervolgens wordt de nek met een metaalschroef doorboort.*

DE COMMUNE VAN PARIJS

Bloed en barricaden, de Parijse Commune herdacht van historicus Dennis Bos is geen minutieus verslag van de kortstondige Parijse volksopstand in 1871, maar een cultuurgeschiedenis van de Commune. Bos – hij publiceerde eerder de studie *Waarachtige volksvrienden* over de Eerste Internationale in Nederland – heeft er bewust voor gekozen geen geschiedenis van de Commune te schrijven, want daarover zijn tientallen boeken geschreven. Zijn benadering is anders. Hij beschrijft op gedetailleerde, bewonderenswaardige wijze hoe in de loop der tijd de beeldvorming over de Commune is gevormd en wat haar invloed is geweest op socialistische bewegingen en personen. Ook geeft hij haarfijn aan hoe de idealen van de Commune in latere jaren werden verwrongen en misbruikt, hoe communistische staten het gedachtegoed van de Commune wisten te annexeren en hoe sommige gebeurtenissen tot mythische proporties werden opgeklopt.
Zo leverde bij de honderdjarige herdenking van de Commune in 1971, een delegatie van de Sovjet Unie in Parijs de stoffelijke resten af van de laatste overleden communard: Adrien Lejeune, in 1942 overleden in Novosibirsk. Met veel egards werd de urn met as bijgezet op de Parijse begraafplaats Père Lachaise, niet ver van de Mur des Fédérés, waar de laatste afslachting van communards door het Franse leger zou hebben plaatsgevonden. Maar waren de stoffelijke resten werkelijk van Lejeune? Dennis Bos stelt er terecht een vraagteken bij, bewijs is er niet en zou dit niet het zoveelste voorbeeld zijn van de mythevorming rond de Commune? Bos zet die mythes in zijn boek zorgvuldig op een rij. In geschiedenisboeken is de Commune vaak een nauwelijks genoemde gebeurtenis. Wat was nu eigenlijk die Commune van Parijs?
Al voor de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 was de Parijse bevolking ontevreden met het keizerlijke bewind van Napoleon III. Steeds vaker klonk de roep om een terugkeer naar een republiek. In januari 1871 werd het Franse leger definitief door de Duitse troepen verslagen en de keizer gevangen genomen. Het Duitse leger omsingelde Parijs en de Franse regering vluchtte naar Versailles. Daardoor ontstond hongersnood binnen de stadsmuren, wat leidde tot grote onrust bij de Parijse bevolking. Revolutionaire groeperingen grepen de mogelijkheid aan hun ideeën te propageren.
Met instemming van de Duitsers werd de conservatieve politicus Thiers benoemd tot regeringsleider van de nieuwe Franse republiek. Op 18 maart 1871 probeerden troepen van Thiers met een militaire operatie Parijs in te nemen, onder leiding van de generaals Lecomte en Thomas. Belangrijkste doel was de inname van honderden kanonnen die op de heuvel van Montmartre stonden opgesteld. Troepen van de Nationale Garde van Parijs (door de gemeente betaalde verdedigingstroepen) weigerden de kanonnen over te dragen, gesteund door de bevolking van Montmartre. De generaals werden meteen door eigen troepen geëxecuteerd. Parijs verkeerde vanaf dat ogenblik eigenlijk in oorlog met de Franse republiek.
Na verkiezingen, uitgeschreven door het Parijse gemeentebestuur, werd op 27 maart 1871 de onafhankelijke Commune uitgeroepen, die streefde naar een federatie van communes die de staat zou vervangen. Men wilde leger en dienstplicht afschaffen, het onderwijs hervormen en een absolute scheiding tussen kerk en staat, maar ook bijvoorbeeld het nachtwerk voor bakkers afschaffen. Afgevaardigden vanuit alle arrondissementen van Parijs vormden een raad die democratisch besluiten kon nemen.
De onafhankelijke Commune duurde slechts 72 dagen. Uiteindelijk werd de opstand in de week tussen 21 en 28 mei 1871 met grof geweld neergeslagen. Die week staat bekend als de Bloedige Week. Zo'n dertigduizend

Parijzenaars werden gedood op de barricades, in gevechten of ter plekke geëxecuteerd. Op 28 mei 1871 vond de laatste slachting plaats: honderden communards hadden zich teruggetrokken in de wijk Belleville en op de begraafplaats Père Lachaise. Daar werden ze door de troepen van Thiers standrechtelijk tegen de muur gezet. Die plek staat bekend als de Mur des Fédérés, ook nu nog een herdenkingsplek: ieder jaar op 18 maart en op 1 mei wordt daar de Commune herdacht.
Na het neerslaan van de Commune werden nog eens duizenden communards geëxecuteerd of verbannen naar Franse kolonies in de Stille Oceaan. Tien jaar later kwam er voor velen van hen amnestie.
De mythevorming en verdraaiing van feiten begon direct na het neerslaan van de Commune, met de publicatie van *De burgeroorlog in Frankrijk* van Karl Marx. Marx had de ontwikkelingen in Parijs gevolgd vanuit zijn studeerkamer in Londen. In zijn boek zette hij de werkelijkheid naar de hand van zijn theorie over de dictatuur van het proletariaat. Immers, van een langzaam afsterven van de staat, zoals in de marxistische theorie is beschreven, is bij de opstand van de Commune geen sprake. Integendeel, dit was een impulsieve volksopstand, zo toont Bos aan, libertair van karakter, spontaan anarchistisch, waarbij geen enkele politieke theoreticus het voortouw nam. Bos veegt de vloer aan met de theorie van Marx en met diens 'geschiedschrijving' van de Commune. Pure geschiedvervalsing dus, net als de wijze waarop de latere Sovjet Unie en haar vazalstaten de geschiedenis van de Commune nog meer aanpasten, door er de marxistisch-leninistische voorhoedetheorie op los te laten. In het geval van de Commune was daar zeker geen sprake van, zo weet Bos op overtuigende wijze duidelijk te maken.
Hoewel de Commune in de korte tijd dat zij bestond maar weinig van haar idealen heeft kunnen realiseren, is zij uniek omdat van opgelegde of geplande revolutionaire activiteit geen sprake was. Bos schetst de Commune niet alleen als volksopstand, maar ook als een brede beweging waarin talloze intellectuelen, journalisten, fotografen, schrijvers en kunstenaars (onder anderen de schilder Courbet, maker van het beroemde L'Origine du Monde) actief waren, maar ook veel uit Polen en Italië gevluchte revolutionairen en soldaten. De Commune is ook uniek vanwege de rol die vrouwen daarin speelden. Niet alleen zorgden zij tijdens de opstand voor gewonden en voor aanvoer van wapens en voedsel, duizenden vrouwen vochten met het geweer in de hand, mee op de barricades. De bekendste vrouw uit de Commune is de 'rode maagd' Louise Michel, die later een legendarische heldenstatus kreeg. Zij is tevens symbolisch voor de ambivalente houding die de Franse staat nog steeds inneemt tegenover de Commune. Michel kreeg weliswaar ooit een postzegel toebedeeld en er is een Parijs metrostation naar haar genoemd, meer ook niet en de Franse staat stond jarenlang herdenkingen van de Commune nauwelijks toe. Ook nu nog wordt de Commune door velen gezien als een periode van terreur en ongeoorloofd verzet tegen de Franse republiek.
Daarentegen lieten velen zich inspireren door de Commune, zo laat Bos zien in een indrukwekkend geschiedkundig literatuuroverzicht. Domela Nieuwenhuis schreef een korte biografie over Louise Michel, zelfs de sociaal-democratische premier Willem Drees had de Commune hoog in zijn vaandel. Voor anarchisten tijdens de Spaanse burgeroorlog diende de Commune als voorbeeld, ook voor revolutionaire bewegingen in Latijns Amerika in de jaren zestig, anarchisten in de VS en voor communisten tijdens de Culturele Revolutie in China. Dat ook de verwerpelijke Pol Pot en communistische staten als Bulgarije, Hongarije, de DDR en natuurlijk de Sovjet Unie de Commune in hun ideologie annexeerden om hun eigen zogenaamde verworvenheden van de arbeidersstaat te propageren, weet Bos bloot te leggen. Het overdragen van de as van Adrien Lejeune was zeker een onderdeel van die campagne.
Bos besteed veel aandacht aan de symboliek van uitingen van de Commune. Hij schetst

de historie van het Commune-lied *Le temps des Cerises*, maar ook de wijze waarop de symbolische rode strijdvlag de geschiedenis is ingegaan. Uitgebreid gaat hij in op de erotische uitstraling die de vrouwen in de Commune gehad hebben op latere roman- en geschiedschrijvers, de rol van de petroleuses, en hij plaatst vraagtekens bij de strategische waarde van het opbouwen van barricades in revolutionaire situaties.
Maar heeft de Commune nog enige relevantie voor het huidige tijdsgewricht? Dat is wel de vraag die opdoemt bij het lezen van dit boek. Bos trekt die geschiedenis niet heel duidelijk naar deze tijd, maar voor wie oog heeft voor de oorspronkelijke doelstellingen van de Commune, is dat wel terug te vinden. Zelfwerkzaamheid, opkomen voor jezelf, saamhorigheid, solidariteit, opstaan tegen bedreigingen van buitenaf, zijn hedendaagse politieke en levensbeschouwlijke thema's die zijn terug te voeren op de spontaniteit en idealen van die Parijse opstand.
De dertien jaar dat Dennis Bos aan *Bloed en barricaden* heeft gewerkt, heeft een prachtig overzicht opgeleverd van de ontwikkeling van geschiedenisvorming over de Commune. Bos schetst niet alleen grote lijnen, maar komt ook met vermakelijke anekdotes, zoals hoe een afdeling van de Nederlandse Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) ooit in een busje naar Parijs reisde om de Commune te herdenken.
Het boek van Bos levert een schat aan details en onbekende facetten over de Commune. De beschrijving van zijn eigen verzameling postzegels over de Commune is wellicht een triviale voetnoot bij deze geschiedenis, maar wel een mooi voorbeeld van de gedetailleerdheid van deze briljante studie. (MS)
Dennis Bos, Bloed en barricaden; Wereldbibliotheek, Amsterdam 2014; 749 pag.; 29,90 euro.

RECHT EN ANARCHISME

Van jurist en *AS*-redacteur Thom Holterman verscheen een Franstalige versie van het in 2012 door hem geschreven en samengestelde nummer Anarchisme & Recht (*de AS* 179). Slechts weinig Nederlandse anarchisten hebben werk in het Frans gepubliceerd. Domela is een van hen, naar ik meen ook Bart de Ligt en in ieder geval recentelijk – postuum - Arthur Lehning, zoals eerder in dit blad bericht. Holterman heeft zijn originele *AS*-artikelen (eigenlijk hoofdstukken) enigszins anders gegroepeerd voor zijn boekje, maar zijn notenapparaat – met relatief veel verwijzingen naar Nederlandse literatuur – liet hij grotendeels ongewijzigd. Deze fraai vormgegeven uitgave werd overigens al kort na het verschijnen positief besproken in het Franse blad *Le Monde libertaire*. (HR)
Thom Holterman, L'anarchisme c'est réglé. Un exposé anarchiste sur le droit; Atelier de Création Libertaire, Lyon 2013; 71 pag.; 6,- euro (ISBN 978-2-35104-065-2).

STADSLANDBOUW IN ROTTERDAM

In diverse steden in binnen- en buitenland is de ontwikkeling van stadslandbouw in volle gang. In Rotterdam is men daarmee zo ver dat er een tussentijds onderzoek naar de aldaar aanwezige vormen van stadslandbouw is gedaan. Dat is onlangs in boekvorm verschenen. Het is verzorgd door de socioloog en onderzoeker bij de gemeente Rotterdam en oud redacteur van *de AS*, Cees Bronsveld. De titel ervan luidt *Onze oogst. Sociale effecten van Rotterdamse stadslandbouwprojecten*. Het boek omvat een inventarisatie van stadslandbouwprojecten en buurt(moes)tuinen en een literatuurstudie met betrekking tot het 'veld' van onderzoek. Het geheel is aangevuld met een evaluatie van de bereikte resultaten.
Ten behoeve van het onderzoek is gekozen voor een pragmatische omschrijving van de term stadslandbouw. Het gaat om 'productie van voedsel binnen de stad en langs de randen van de stad. Dit kan zowel commercieel als niet-commercieel zijn. Ook de handel, verwerking en verspreiding van voedsel valt eronder. Kenmerkend is dat deze vorm van landbouw gebruik maakt van producten en diensten uit de stad en vervolgens weer producten en diensten teruglevert aan de stad'. De stadsgrenzen worden niet strikt gehanteerd omdat de stadslandbouw is ingebed in wat het stedelijk eco-systeem wordt genoemd. Het ecosysteem kent andere dan juridisch-staatkundige grenzen.
Het kernpunt in de activiteit is het verbouwen van voedsel. Toch kunnen andere verschijnselen rond die activiteit van even grote waarde zijn en in sommige gevallen zelfs als belangrijker geacht worden. Hier valt te denken aan het opdoen van vaardigheden, het leren van een agrarisch beroep naast het tot ontwikkeling laten komen van gemeenschappen. Hoewel het niet in het onderzoek wordt genoemd, zou ik zelf een doelstelling als *prefiguratie* met betrekking tot een antikapitalistische samenleving inbrengen. Want wat opvalt is het ontbreken van een ideologische keuze in de studie. Gelet op de context van het opstellen ervan is dat wel begrijpelijk, maar ik wil dit niet veronachtzamen.
Het is natuurlijk al heel wat dat de gemeente Rotterdam met stadslandbouw mikt op een aantal maatschappelijke effecten zoals sociale cohesie, participatie en gezondheid. In het onderzoek van Bronsveld voldeden veertien stadslandbouwprojecten aan de voorwaarden om erin te worden meegenomen. In totaal zijn zestien projecten onderzocht, want naast de bedoelde veertien is er ook naar een project in Delft en een in Amsterdam gekeken.
De omvang van de projecten is zeer verschillend. Het kleinste wordt gevormd door een aantal voortuintjes en zaai- en kweekbakken (Hotspot Hutspot), het grootste is een commercieel bedrijf op 18 hectaren grond (UJES). Bronsveld heeft met mensen van al deze projecten gesprekken gevoerd en hij heeft deze projecten op grond van een aantal uitgangspunten kort beschreven. Hierdoor zijn ze onderling enigszins te vergelijken.
Te zien is niet alleen het verschil in grootte maar ook in de keuze voor de beheersvorm, het aantal deelnemers, bezoekers, vrijwilligers. Enkele projecten hebben naast de tuinactiviteit ook een restaurant opgezet of zijn verbanden met een basisschool aangegaan. Een probleem dat bij sommige tuinen blijft hangen, is het al dan niet vervuild zijn van de grond en ook is niet voor alle projecten de watervoorziening naar behoren geregeld. Er zijn dus nog 'lopende problemen' op te lossen.
Het voorgaande betekent dat de slotbeschouwing van het onderzoek vooral op een 'tendentiële' wijze is verwoord. Ik bedoel daarmee dat de beschrijving is opgehangen aan een richtinggevende terminologie. Er worden tendensen waargenomen die, in dit geval, als hoopvol worden geduid. Zo vindt men bijvoorbeeld eerst een sociologische verantwoording voor het gebruik van het begrip sociale cohesie. Die moest gelet op de doelstelling van de stadslandbouwprojecten worden bevorderd. Daarna komt men in de slotbeschouwing tegen: Buurt(moes)tuinen en ander 'sociaal groen' zijn geschikte instrumenten voor het stimuleren van sociale cohesie. Daarvoor zijn nodig herhaaldelijke ontmoetingen van mensen. Buurttuinen bieden daarvoor een context. Mensen moeten wel bereid zijn hun tijd erin te investeren: in principe *kan* iedereen meedoen.
Een ander voorbeeld van wat ik bedoel met 'tendentieel' is het volgende. Opgemerkt wordt dat buurttuinen een bijdrage *kunnen* leveren aan participatie en werkgelegenheid. Met name in het stadslandbouwproject in Schiebroek Zuid zijn *indrukwekkende* resultaten geboekt. Dat zal best, maar meer dan het zo verwoorden vindt men niet terug voor 'indrukwekkend'. Kortom, de slotbeschouwing leert welke soorten activiteiten worden ondernomen om mensen betrokken te laten raken: de buurttuin is van iedereen en voor iedereen. Een tuinmaaltijd, zaai- en oogstfeesten zijn daar goed voor om dit uit te dragen, zo lezen we bij Bronsveld. Hij wijst er ook op, gelet op wat hij waarnam, dat het kweken van voedsel in een buurttuin een duidelijke sociale meerwaarde heeft: de oogst moet immers worden verdeeld en dat alleen al maakt nadere afspraken over de opbrengst noodzakelijk. Ook zonder onderzoek is iets dergelijks als tendens voorstelbaar; het is goed dat het nu na onderzoek is vastgesteld.

Bronsveld heeft inzichtelijk gemaakt wat er zoal in Rotterdam op het vlak van de stadslandbouw aan de orde is. Het leert dat het zinvol lijkt dit project uit te bouwen. Maar hoe en in welk perspectief? Ik stel deze vraag met in het achterhoofd de ideologische kritiek op de volkstuincultuur uit begin van de vorige eeuw: arbeiders die een volkstuin hebben, denken niet meer na over de klassenstrijd. Om aan deze kritiek te ontsnappen zal toch een antikapitalistische tendens in het project ondergebracht moeten worden, waarbij prefiguratie (het in het heden werken aan wat in de toekomst als 'andere maatschappij' moet verschijnen) de orde van de dag moet bepalen.

Zeker wat het gezamenlijk produceren van voedsel in eigen beheer aangaat, lijken daar kansen te liggen. Het moet dan gaan om de bewustwording dat in het kapitalistische systeem winstbejag bepaalt wat de meeste mensen eten. De bestrijding van dat economische systeem moet het perspectief vormen voor het koersen op een ander maatschappelijk stelsel. Dat Bronsveld dit niet in zijn onderzoek kon meenemen is begrijpelijk. Maar het mag ook niet – voor de toekomst – vergeten worden. (ThH)

Cees Bronsveld, Onze oogst. Sociale effecten van Rotterdamse stadslandbouwprojecten, Uitgeverij Trichis, Rotterdam 2014; 152 pag.; prijs 16,95 euro.

INTELLECTUELEN EN HUN ILLUSIES

Van de historicus Rob Hartmans verscheen in 2000 een bundel met beschouwingen over allerlei intellectuelen en hun hoop en twijfels in recente of langer geleden tijden. Onlangs verscheen zijn tweede bundel over allerlei intellectuelen, die 27 essays telt, uiteenlopend van stukken over Erasmus tot Pim Fortuyn. De meeste zijn eerder in veel kortere vorm en zonder literatuurverwijzingen veelal als boekbesprekingen in tijdschriften en weekbladen, verschenen.

De essays zijn wisselend van omvang en kwaliteit en hebben zowel binnen- als buitenlandse denkers, schrijvers en politici tot onderwerp. Misschien niet toevallig vind ik de best geslaagde stukken die over de al voor de oorlog actieve politici Willem Banning, Jacques de Kadt en J.H. Scheps. Niet toevallig… omdat deze sociaaldemocraten al decennialang mede Hartmans' politieke positie bepalen. Maar met het meeste plezier las ik het stuk over mijn onlangs overleden Rotterdamse buurtgenoot en trouw *AS*-lezer Evert Janssen Perio. Ik kende hem slechts vaag en sprak hem zelden, maar begrijp nu waarom de in een anarchistisch gezin opgegroeide historicus en filosoof zo was als hij was. (HR)

Rob Hartmans, Grondsop en Verwarring. Intellectuelen en hun illusies; Aspekt, Soesterberg 2013; 397 pag.; 19,95 euro.

BRIEVEN VAN SACCO EN VANZETTI

In 1979 vertaalden Dick Gevers en zijn vader een selectie van brieven uit de dodencel van de Italiaanse anarchisten Nicola Sacco en Bartolomeo Vanzetti, die na langdurige processen en ondanks wereldwijde protestacties, in 1927 ter dood werden veroordeeld en terechtgesteld. Het boekje werd uitgegeven door het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten, met een prachtige omslagtekening van de helaas te vroeg overleden Jan Vlasveld, die ook voor *de AS* tekende. Er is veel gepubliceerd over deze gerechtelijke dwaling en nog steeds keert de discussie terug of beide mannen nu wel of niet schuldig waren. Onderzoekers William Young en David Kaiser toonden in het boek *Postmortem, New Evidence in the Case of Sacco and Vanzetti,* haarfijn aan dat beide mannen onmogelijk schuldig waren aan de overval waarvoor zij werden veroordeeld.

Zeven jaar lang zaten Sacco en Vanzetti in een cel, terwijl hun verdedigingscomité alles in het werk stelde om voor hen een nieuw proces te verkrijgen, waarin hun onschuld bewezen zou kunnen worden. De zaak Sacco en Vanzetti is uitgebreid beschreven in *de AS* 167.

In de vroege ochtend van 23 augustus 1927, enkele uren na de executie van Sacco en Vanzetti, dwaalden Gardner Jackson en Aldino Felicano, twee leden van het Sacco and Vanzetti Defense Committee, lamgeslagen door de verlaten straten van Boston. Toen ze ergens koffie dronken, besloten ze dat in de toekomst de herinnering aan Sacco en Vanzetti in ere moest worden gehouden en tevens aan hun onschuld recht moest worden gedaan. Een geschikte vorm hiervoor leek een uitgave met vanuit de gevangenis verzonden brieven van Sacco en Vanzetti. Daarmee zouden immers karakters, meningen en opvattingen van beide mannen goed tot hun recht komen, waardoor hun onschuld voor de eeuwigheid duidelijk zou zijn.

Ruim een jaar later, in november 1928, verscheen *The Letters of Sacco and Vanzetti* bij The Viking Press in New York, samengesteld door Gardner Jackson en Marion Denman Frankfurter, de vrouw van jurist Felix Frankfurter. Deze schreef over het proces tegen Sacco en Vanzetti het baanbrekende verslag *The Case of Sacco and Vanzetti* (1927), één van de eerste publicaties over de zaak in boekvorm.

The Letters of Sacco and Vanzetti bevatte 58 brieven van Sacco en 147 brieven van Vanzetti, geschreven vanuit de cel tussen 1921 en hun dood op 23 augustus 1927. Beiden schreven honderden brieven, veelal in het Italiaans aan familie en vrienden en aan elkaar, vaak in het Engels aan hun advocaten, aan leden van het Defense Comittee en aan vrienden en bekenden.

Vertalers Dick Gevers en Bart Schellekens hebben de gevangenisbrieven van Sacco en Vanzetti op uitmuntende wijze vertaald.

De brieven zijn een representatieve selectie voor wat betreft het denken van Sacco en Vanzetti, zowel persoonlijk als politiek. De brieven geven een beeld van hun gemoedstoestand, de hoop, de vreugdes, hun vriendschappen en liefdes, maar ook van het verdriet, de onmacht, de haat tegen onderdrukkers, hun radicale denken, machteloosheid, moedeloosheid, wanhoop en woede. Beiden weten hun gedachten hierover kernachtig te verwoorden, misschien juist wel door hun beperkte kennis van het Engels.

Vanzetti is duidelijk de betere schrijver van de twee. Zijn brieven zijn langer, filosofischer en poëtischer dan die van Sacco. De brief van Vanzetti waarin hij uitgebreid herinneringen ophaalt aan zijn jeugd in het Italiaanse Villafelletto, waarin hij de wijngaard van zijn vader beschrijft, de geuren, de kleuren, de bloemen, en zijn gevoel daarbij, kan zonder meer als een literair hoogtepunt worden beschouwd. Als Vanzetti niet op justitiële wijze ter dood zou zijn gebracht, dan zou hij een schrijver van internationaal literair niveau geworden zijn. (HZ)

Nicola Sacco, Bartolomeo Vanzetti: Brieven; Kelderuitgeverij, Utrecht; 20,- euro

PROVO COMPLEET

Kelderuitgeverij bracht eerder complete herdrukken van twee anarchistische jongerenbladen uit de jaren twintig: *Alarm* en *Opstand* (een derde – *De Moker* – is in voorbereiding). Nu presenteert deze uitgeverij een heruitgave van het bekendste anarchistische jongerenblad ooit: *Provo*. Het blad, dat verscheen van juli 1965 tot maart 1967, viel op door zijn langwerpig en smal formaat en was al spoedig zo populair dat de oplagen met elk nummer verder groeiden. De inhoud was vanaf het eerste nummer (er volgden nog veertien andere) een mengeling van ernst en humor, niet in de laatste plaats door de spotprenten van Willem (Bernard Holtrop).

Kelder koos er voor om de nummers 1 tot en met 12 van *Provo* te bundelen in twee oblong delen, en de op groter formaat verschenen nummers 13, 14 en 15 los gevouwen bij te voegen. De herdrukken ogen zeer authentiek en zijn dus zoals de originele gestencilde exemplaren in enkele gevallen niet optimaal leesbaar. Ook het beruchte klappertje op bladzijde 21 van het in beslag genomen eerste nummer is niet vergeten.

Maar wat deze heruitgave compleet maakt is de bundeling van alle (17) door de provo's verspreide pamfletten op A4-formaat, de zogeheten *Provokaties*, waarvan het tweede en het derde tegen het koningshuis gerichte

pamflet en het vijfde met de introductie van het (Witte) Fietsenplan ('Een fiets is iets, maar bijna niets') waarschijnlijk het bekendst geworden zijn. Deze aparte bundel *Provokaties*, waarvan sommige in diverse varianten zijn uitgebracht, is zeker uniek. Twee pamfletten kreeg ik zelfs voor het eerst onder ogen. De bundel opent met een terugblik op het ontstaan van Provo door Roel van Duijn en een kort artikel van Jan Donkers over de invloed van de Provobeweging. Alle herdrukken passen in een bijgeleverde kartonnen cassette. (HR)

Provo en Provocaties 1965-1967; Kelderuitgeverij, Utrecht 2014; 682 pag.; 59,50 euro (kelderuitgeverij@ xs4all,nl)

EUROPA'S TOEKOMST

De bekende Duitse filosoof Jürgen Habermas ontving eind vorig jaar de Erasmusprijs. Ter gelegenheid daarvan verscheen een bundeling van eerder door hem gepubliceerde artikelen over de toekomst van Europa in Duitstalige kranten en tijdschriften. De bundel werd samengesteld door Paul Schnabel, die ook de inleiding schreef.

Habermas' belangstelling voor Europa werd gewekt door de mondialisering van economie en communicatie. Het is volgens hem noodzakelijk Europa politieke handelingsbevoegdheid te verlenen omdat – wanneer de regeringsleiders van de eurozone de Unie verspelen – Europa afscheid neemt van de wereldgeschiedenis. Dat Europa mondiaal mee moet blijven spelen beschouwt Habermas als noodzakelijk voor het behoud van ons samenlevingsmodel, de liberale welvaartstaat, die verdedigd moet worden tegen de *laissez faire* politiek van de VS en de geleide democratie van de Aziaten.

Om de Unie te behouden, is het volgens Habermas noodzakelijk dat regeringen van Europa de bevolking betrekken bij de verdieping van de Unie. Hij ziet daarbij als belangrijkste stap dat de Europese landen afscheid nemen van hun eigen economische beleid en overgaan tot een gezamenlijke economische en sociale politiek. De politiek van regeringsleiders – vertraging en uitstel – is slecht voor de Unie. De onevenwichtigheden tussen de verschillende landen verscherpen naarmate lidstaten langer blijven vasthouden aan een eigen economisch beleid. Het afwentelen van de crisis op de crisislanden, waarbij aan de kredieten enorme bezuinigingen zijn gekoppeld, zal de onevenwichtigheid tussen de verschillende landen alleen maar versterken.

De Europese regeringen moeten besluiten tot het voeren van een gezamenlijk budgettair, economisch en sociaal beleid. Deze soevereiniteit van de verschillende Eurolanden moet worden overgedragen aan Europa waarbij niet de Europese Raad de nieuwe wetgevende macht gaat worden maar het Europese Parlement dat door de Europese burger is gekozen. De Europese Raad moet worden uitgebreid tot een aanvullende kamer waarvan de regeringsleiders dan het centrale bestanddeel vormen. De aanvullende kamer en het parlement moeten betrokken zijn bij alle wetgevingsprocessen. Daarnaast moeten er meer landen tot de EU toetreden.

Habermas verwacht van het bovenstaande plan een herstel van de verzorgingsstaat en een betere verdeling van de rijkdom binnen de EU.

Hij geeft zelf al aan waarom dit idee gedoemd is te mislukken, zonder dat overigens toe te geven. Habermas stelt om te beginnen dat het ontbreekt aan politiek visionair leiderschap. De politieke elites schrikken ervoor terug de bevolking te confronteren met belangwekkende Europese vragen waardoor de Euroscepsis onder de bevolking toeneemt. Voorts stelt hij vast dat door het neoliberale bewind van de afgelopen decennia de markt de politiek – volgens hem het enige middel van de burger om invloed uit te oefenen – volledig overheerst. Hij erkent dat de politiek de hemelschreiende lastenverdeling ten gevolge van de schuldencrisis aanvaardt waarbij de privébeleggers als grote winnaars uit de bus komen.

Habermas verlangt naar een Europa waarin iedereen de mogelijkheid heeft om rond te komen. Maar tegelijk met dit verlangen blijft

hij geloven in het kapitalistische systeem, hoewel erkennend dat dit systeem in zich draagt dat niet de bevolking maar de winst van enkelen centraal staat.

De bankencrisis heeft niet anders gedaan dan openlijk duidelijk te maken dat de parlementaire democratie volstrekt niet geschikt is om in een kapitalistische samenleving de welvaart eerlijk te verdelen. Habermas durft deze conclusie echter niet te trekken.

Ondanks een goede analyse van de situatie in Europa blijft hij geloven zowel in de kracht van de parlementaire democratie als in het kapitalistische systeem. Dit leidt tot een spagaat die hij helaas niet nader verklaart en waarover hem geen kritische vragen worden gesteld. Zo blijft zijn oplossing voor Europa, ondanks de fraaie analyse, beperkt tot een utopisch verlangen. (AdW)

Jürgen Habermas, Een toekomst voor Europa. Ingeleid en samengesteld door Paul Schnabel; Boom, Amsterdam 2013; 150 pag.; 17,50 euro.

HET SPOOK VAN HET KAPITAAL

Het heeft een intrigerende titel – *Het spook van het kapitaal* – maar dit boek van Joseph Vogl, verbonden aan de Humboldt-universiteit in Berlijn, is kennelijk bedoeld voor stug volhoudende lezers. Niet omdat het onderwerp oninteressant zou zijn, maar omdat Vogl bijna ondoordringbaar schrijft: in hoogdravend proza, dat doorspekt is met ongewone woorden.

Misschien moet je de reden daarvan dan ook zoeken in het feit dat de schrijver geen hoogleraar economie maar Duitse literatuur is. Tegelijk kan je ook zeggen dat hij een boek schreef zonder (ingewikkelde) formules, zoals Marx deed en vele latere economen in veel extremere mate deden. Maar zoals gezegd mist Vogl de leesbaarheid en de toegankelijkheid van economen als bijvoorbeeld Joseph Schumpeter en Robert Heilbronner.

In zijn boek rekent hij af met het idee dat het rationeel toegaat in de economie. En van de (neoliberale) opvatting dat alles goed komt als we het aan de markt overlaten, blijft ook niet veel over. Mogelijk kan je –zoals Vogls Nederlandse uitgever stelt – deze studie opvatten als een frontale aanval op de economische wetenschap, maar daarop valt volgens mij nog wel wat af te dingen. Niettemin moet ook opgemerkt worden dat Vogls studie een uitgebreid en zeer informatief notenapparaat biedt. (HR)

Joseph Vogel, Het spook van het kapitaal; Boom, Amsterdam 2013; 211 pag.; 24,50 euro.

HET LEVEN VAN ADRIAAN KOERBAGH

Enige tijd geleden verscheen van de hand van Bart Leeuwenburgh, verbonden aan de Rotterdamse Erasmus Universiteit, een biografie over de zonder twijfel radicaalste vrijdenker van de zeventiende eeuw, Adriaan Koerbagh (1633-1669): *Het noodlot van een ketter.* Over Koerbagh is eerder uitgebreid geschreven in *de AS 136* (Tolerantie) en wel door Michiel Wielema, die door Leeuwenburgh ook als eerste genoemd wordt in zijn dankwoord bij het schrijven van zijn Koerbagh-biografie. Na Jonathan Israels baanbrekende *Radical Enlightenment* (2001) heeft Wielema met (Engelstalige) publicaties Adriaan Koerbagh en diens broer Jan als belangrijke figuren uit de kring rond Baruch Spinoza internationale bekendheid bezorgd.

In mei dit jaar (voor het ter perse gaan van deze editie) verschijnt zijn destijds in *de AS* al aangekondigde (her)uitgave van Koerbaghs belangrijkste werk *Ligt* ('een ligt schijnende in duystere Plaatsen, om te verligten de voornaamste saaken der Godsgeleerdheyd en Godsdienst'), het werk dat na Koerbaghs arrestatie in 1668 door de Amsterdamse regenten bij de drukker (die Koerbagh had verraden) in beslag werd genomen.

Het manuscript, dat ironisch genoeg dankzij het verbod in het archief van het Amsterdamse stadsbestuur bewaard is gebleven, schijnt in 1974 door de Vlaamse vrijdenker Hubert Vandenbossche in gestencilde vorm te zijn uitgebracht, maar ik weet niet of deze editie de oorspronkelijke tekst bevat of een hertaling is naar modern Nederlands. Hoe dit zij, het geschrift is niet meer verkrijgbaar. Wel verzorgde Wielema een Engelstalige editie

(Adriaan Koerbagh, *A Light Shining in Dark Places, to Illuminate the Main Questions of Theology and Religion*. Edited and translated by Michiel Wielema. Brill Leiden 2011) die ook de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse tekst bevat, maar geen hertaling in hedendaags Nederlands. Die zal er dus op het moment dat u dit leest alsnog zijn.

Ligt is een nadere uitwerking en voortzetting van Koerbaghs ideeën zoals eerder verwoord in zijn glasheldere lexicon *Bloemhof* ('Een Bloemhof van allerley lieflykheyd sonder verdriet (…), een vertaaling en uytlegging van al de Hebreusche, Griieksche, Latijnse, Franse en anders vreemde bastaartwoorden en wijsen van spreeken, die (…) so in de Godsgeleerheyd, regtsgeleerdheyd, geneeskonst, als in andere konsten en weetenschappen (…) gebruykt worden'). Met *Bloemhof* koos Koerbagh voor een lexicon, omdat hij het – anders dan Spinoza – hoog tijd vond, dat ook de gewone Nederlandse burger en niet alleen de Latijnsprekende en -schrijvende intelligentsia (in die jaren nog geen drie procent van de bevolking) kennis kon nemen van de nieuwe inzichten die de ontdekking van het belang van de rede opleverde. Zeer waarschijnlijk, zo concludeert Leeuwenburgh ook, is dat een van de doorslaggevende factoren geweest, die uiteindelijk leidden tot zijn vervolging, op instigatie van de 'publieke gereformeerde' (contraremonstrantse) gemeente waar hij in Amsterdam lidmaat van was en die de toenmalige stadsbestuurders, onder wie de beruchte Cornelis Witsen, voor haar karretje wist te spannen.

Want als ook het gewone volk vergiftigd zou worden met verlichte ideeën die bijvoorbeeld de goddelijkheid van Jezus ontkenden, of het bestaan van de Drie-eenheid en de finale herrijzenis van alle mensen (hun ziel verenigd met hun oorspronkelijke lichaam) voor het aangezicht van God, dan kwam de vrijheid van de Republiek vroeg of laat vanzelf in het geding. Leeuwenburgh geeft een plausibele beschrijving van Koerbaghs weg naar de uiteindelijke vervolging, nota bene in een tijd van relatieve tolerantie (aan het eind van het stadhouderloze tijdperk), zij het een tolerantie die in wezen alleen gold voor 'rechtzinnigen', protestanten die niet te ver afdwaalden van de 'staatsleer' – zoals destijds vertolkt en bewaakt door lieden als Gijsbert Voetius.

Koerbagh zou die leer op hoofdpunten finaal onderuithalen, wat hem zijn leven zou kosten. Hij werd op 27 juli 1668 veroordeeld tot tien jaar rasphuis plus tien jaar verbanning uit Amsterdam, maar al in oktober 1669 bezweek hij op 36-jarige leeftijd in de kerkers van de 'vrije' Republiek.

Dat hij een dergelijk gewelddadig einde riskeerde moet hij bevroed hebben, getuige een illustratief lemma over godsdienst in zijn lexicon *Bloemhof*, dat Leeuwenburgh citeert aan het begin van zijn tweede hoofdstuk, over de rede en het geloof: 'Religie, Godsdienst, is de dienst waarmede een ider God soekt te behagen of te eeren. Dit geschied al op veelderley wijse onder de menschen: want daar zijn vry veelerhande Godsdiensten. En elk volk, dat een andere Godsdienst heeft als andere volkeren, meynt en gelooft, dat sijn wijse van Godsdienst het beste is en Gode angenaamst, ja het meynt en gelooft het niet alleenlijk, maar salt ook beweeren en staande houden, niet met reden en waarheyd, die uyt God zijn, maar met geweld van vuyr en swaerd, galg en rad. En elk vloekt en scheld den ander om t seerts voor ongeloovig en godloos, om dattersoo effen op een stipken geen overeenkoming is in de Godsdienst of in eenig gevoelen de Godsdienst raakende. Een groot bewijs voorwaar, dat de regte redelijke Godsdienst niet in de waereld is: want die had niet van noode door gewelt staande gehouden te worden. (…)'

Toch was Koerbagh geen ongelovige en al helemaal geen atheïst. Leeuwenburgh laat helder zien, hoe Koerbagh al vroeg tijdens zijn studies (medicijnen en rechten) in Utrecht en Leiden onder de indruk raakte van de natuurfilosofie van René Descartes, beïnvloed werd door sociniaanse analyses en zich liet inspireren door die andere tijdgenoot, Spinoza, die net als Descartes zijn heil in de Republiek had gezocht. Descartes, de aanstichter van wat 'de wetenschappelijke revolutie' is gaan heten, legde met zijn methodologische kritiek de bijl aan de wortel van het tot dan toe in alle wetenschappen als heilig beschouwde aristotelisme.

Het was de periode dat de mechanisering van ons wereldbeeld zijn beslag kreeg. De filosofische vooronderstellingen over de natuur die door het gezag van Aristoteles nog als vanzelfsprekend werden ervaren, kwamen door de nieuwe inzichten op losse schroeven te staan en zouden uiteindelijk volledig overboord worden gegooid. Maar voor het zover was, zouden nog heel wat vroege adepten van de Verlichting als ketters worden afgeserveerd. Hun bevindingen tastten in tal van opzichten de aloude leerstellingen van 'het geloof' aan en de meeste theologen bleken niet bereid hun metafysica bij te stellen op grond van nieuw empirisch onderzoek en 'logisch-wiskundig' redeneren. Zij bleven vasthouden aan bijbelse 'waarheden', aan dogma's uit klassieke werken en van kerkgeleerden.

Koerbagh en zijn studievrienden omarmden in het voetspoor van Descartes de systematische twijfel als leidraad op hun zoektocht naar waarheid en echte kennis en, meer nog, zij breidden die uit van de natuurwetenschappen naar alle (in die tijd vier) wetenschappen, dus ook de toen nog 'primaire'(!) wetenschap, de theologie.

Leeuwenburgh: 'Waarom zou die cartesiaanse methodische twijfel en strenge 'wiskundige wijze' van redeneren ook niet mogen worden toegelaten op de Bijbel? Waarom zou God de mens anders met de rede, het vermogen tot rationeel redeneren, hebben begiftigd? Had God de mens niet naar zijn evenbeeld geschapen door hem verstand te geven? Was de rede ook niet wat de mens onderscheidde van het dier?'

Koerbagh raakte, zo laat Leeuwenburgh zien, in luttele jaren tijdens en na zijn studies (hij promoveerde in beide vakken) volkomen vervuld van die aanpak, en 'moest (…) uiteindelijk wel tot de conclusie komen dat het geloof in engelen, de Heilige Drie-Eenheid, de goddelijkheid van Jezus en de talloze wonderen in werkelijkheid slechts verzinsels waren van een gecorrumpeerde religieuze elite die (…) uit was op de handhaving van haar eigen macht.' Dat lezende is het achteraf gezien nog verwonderlijk, dat hij – evenmin als Descartes zelf, Spinoza en de andere als ketters gebrandmerkte vrijdenkers van zijn tijd – nooit de stap heeft gezet naar het inzicht dat niet alleen die leerstellingen van het christelijk geloof verzinsels zijn, maar dat ook de christelijke God zelf een verzinsel is, kortom dat niet God de mens heeft gemaakt, maar de mens God.

Leeuwenburgh heeft een verdienstelijke biografie geschreven, die de ontwikkeling van Koerbagh op het pad van de rede ondanks beperkt beschikbare historische gegevens goed inzichtelijk en begrijpelijk maakt. Met zijn pleidooi voor religieuze tolerantie (in wezen: godsdienstvrijheid) en een scheiding van Kerk en Staat was Koerbagh zijn tijd ver vooruit. Des te tragischer, dat hij zijn overtuigingen met de dood heeft moeten bekopen. En dat in het toenmalige mekka van de vrijheid. (BCh)

Bart Leeuwenburgh, Het noodlot van een ketter; Van Tilt, Nijmegen 2013. 262 pag.; 19,95 euro. (In 1993 verscheen van Ewoud Sanders een bloemlezing van 150 lemma's uit Koerbaghs lexicon Bloemhof onder de titel Woorden van de duivel. Dit werkje is niet meer verkrijgbaar, maar wel te downloaden vanaf boekenwoud.nl). Zojuist is verschenen (na het schrijven van deze recensie): Adriaan Koerbagh, Een licht dat schijnt in duistere plaatsen. Hertaling Michiel Wielema. Van Tilt, Nijmegen 2014; 19,95 euro.

BESTE LEZERS,

***Het thema van dit najaarsnummer van *de AS* is Élisée Reclus, samengesteld door redacteur Thom Holterman. De Franse anarchist en geograaf Reclus (1830-1905) is in Nederland vrijwel onbekend gebleven, hoewel hij toch bevriend was met Bakoenin en Kropotkin. In Frankrijk daarentegen is Reclus geen onbekende, integendeel. De laatste jaren is hij door Franse anarchisten als het ware herontdekt. Er verschenen studies over hem en er werden diverse symposia aan zijn anarchisme gewijd. Holterman benadrukt daarom wat nu gezien wordt als Reclus' belangrijkste nalatenschap: zijn opvatting van geografie als een maatschappijwetenschap die opvallend modern aandoet. Je zou de vegetariër Reclus dan ook kunnen zien als een voorloper van de hedendaagse ecologie.**

***Het laatste nummer (winter 2014) van dit jaar is gewijd aan de kleurrijke Nederlandse anarchist Piet Kooijman (1891-1975) – bekend geworden van de Haagse bomaanslag van 1921 en van zijn pleidooi voor 'neem en eet' – samengesteld door redacteur Hans Ramaer. Daarin verschijnen behalve artikelen over deze eeuwige rebel, zoals een vraaggesprek dat Ramaer kort voor Kooijmans dood met hem had, ook herdrukken van door Kooijman geschreven artikelen.**

***In 2015 zal dit tijdschrift (weer) vier keer per jaar verschijnen. Aan de opzet verandert echter niets. Wel zullen mogelijk ook (korte) artikelen over andere onderwerpen dan het betreffende thema worden opgenomen. In dit nummer is daar al iets van te zien in de rubriek Reacties & Discussies. Het eerste nummer van de 43ste jaargang van *de AS* (voorjaar 2015) heeft als thema: Noam Chomsky. Gastredacteur van dat nummer is oud-redacteur van *de AS* Cees Bronsveld.**

***We roepen een klein deel van onze lezers op om nu haast te maken met het betalen van het abonnement 2014 (19,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro). Zoals eerder bericht verzoeken we ieder het verschuldigde abonnementsgeld (plus zo mogelijk een donatie) van de eigen bankrekening over te maken op die van *de AS* in Den Bosch (zie het colofon op pagina 1). Ook vragen we alle lezers om dit jaar opnieuw of alsnog een donatie over te maken aan *de AS*. Zonder (extra) geldelijke steun is de uitgave immers niet mogelijk! En inmiddels is besloten het abonnement in 2015 niet te verhogen.**

***Alle verschenen afleveringen van *de AS* zijn nu zonder kosten digitaal beschikbaar (www.tijdschrift-de-as.nl). Van veel afleveringen zijn tegen geringe kosten nog papieren nummers verkrijgbaar (een overzicht daarvan is te vinden op: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer. We wijzen erop dat lezers van die soms drie of vier decennia terug uitgekomen nummers moeten beseffen dat de huidige redactie – gezien de gewijzigde sociale, economische en politieke omstandigheden in en buiten Nederland – in enkele gevallen nu een wat andere visie op het betreffende thema zou hebben en er mogelijk een wat andere invulling aan zou geven. Niettemin is vanaf de eerste jaargangen de redactionele lijn onveranderd gebleven, namelijk die van de keuze voor een pragmatisch anarchisme.**

Redactie en administratie *de AS*